

МАГОМЕТ
МУСАЕВ

САДАЪРЖАШ

РАДА БРЖАН

МАГОМЕТ
МУСАЕВ

НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1960

**ИРСАН
ОРАМ**

Художник *ЕВМЕНОВ А. И.*

Базар хлуттучу майданара цлен басар
хъаькхна ков Русланаглеран дара, цунна
дехъара баьццара басар хъаькхна кхозлагинг Бэлитгеле-
ран дара. И шиъ — сурт санна хаза, цлена йол, клант да-
ра. Вовшийн механ хлума дацара цу кегийчу доттаглийн.
Беран хенахъ цаьргахъ я кхаьргахъ хийла цхъаьна ке-
дара шурий, сискал динра цу шимма, хийлазза вовшаш-
кахъ, баккхийчийн туьйранашка ладоьглуш лаьччохъ наб
а кхетта, дласадехъира и шиъ наноша. Iай а, блаьста а,
кхоьлинехъ а, екхна слахъ а, сахуьллунехъ хьодий урам-
новкъа эккхий и шиъ, дела а лой, вовшашна духъал
додура. Декъаза вара цу шиннах цхъанна халахетий-
тинарг, — вукхо куйган а, коган а, блаьрган а, бетан а
эшара шен хуьлу бекхаман хичаш йора цунна, глодо-

гладдаича, кегий буйнаш а дой, и кхеро чухьодура, тлак-
кха куййгаш а лоций, цлехьадоьрзура ший а.

Цхьана тов хиййзочу дийнахь кетларчу Индагলেখь
Бэлитий, кхин цхьа йоллий тайнагех ловзуш йолуш, шай-
на мала хи дан уьйтла ваханчу Русланна, кетлахь дот-
тагчо хьобкху орцанан мохь хезира.

Хин куршка а Іанош, кех иккхинчу кланта, дохийна
лаьтта целиг а, мела ладар хилла йоблхучу Бэлитин
буйнара корта баьккхина сурт а гича, карара куршка
охьа а южуш, хаьттира:

— Хьан дин и? Мича ваха?!

— Хьолла воьду-кх, «шййла шовда хьаннаг»...—че-
нан клур эккхийтина ведда воьдучу клантана тлаьхьа
пелг хьежочу Бэлитин горгачу беснешна тлехула охьа-
керчачу хин тладамаша Русланан дог Іовжийра.

— Рекс, Рекс! — аьлча деана схьанккхинчу, кара-
Іамийнчу овчаркина, — ма вахийталахь! — приказ де-
лира цо, керта тлехула дехьавала воллучу, харцхьарчун-
на тлаьхьа а хохкуш.

Цу клантана берашлахь «шййла шовда хьаннарг»,
аьлла цле яханера, иза виллина аьхка базарахь, курш-
кех эппаза а доккхуш, хи духкуш хуьлу дела. Пионерски
отрядо дукхазза вийцаре винера иза, цуьнга и базар
йитийта гІерташ. Ша школера а, пионерера а дІа ца
воккхург, тлаьххьара деллачу дашо жимма вухаваьк-
кхинера иза оцу базарна. Амма йоккха хІобьттинчу ба-
зарахь юкь-кара, заьк санна, хІинца а и века хазара:
«Шййла шовда хьаннарг! Шййла шовда хьаннарг!» —
бохуш. Бакьду, хІинца кочахь пионерски галстук ца
хуьлура, цунах хуур дара, кхайкхош чайнака чохь хи
дохкарх иза ша а кхаьрдийла, делахь а, хоттала керчачу
нелечул башха марзделларг ца диталора.

Хи доьхкина цо чуеанчу нахарташна:

«Дера хир ву дуьненан даьхни лаха хьуьнаре», — бохучу ойланца нана елакъежаро, хьалхарчу а, шолгӀачу а классашкахь хьехархоша дикалла хестийна кӀант, шолгӀачу шарна а кхоалгӀачу классехь вуьтуш, дешарна хераваьккхинера.

Мохк тӀом беш хиларо массарна а дакъа кхачийна халонаш бераш харцахьа Ӏамош эшо мегар дуьнанна моттаро воьлан са гуттара школана акха даьккхинера. Шен майра бен тӀамехь воцуш санна, дуьненна а сзает, юса а елла, «цӀийнан дукъ лело а, школе хӀинтта а ца ларайо со!» — бохуш, шегӀа мел кхайкхарх школе ца йӀоьду нана, кхоккханнах шишша хӀуьттущ дечу пхиппаннашца леяр бе а болх ца хетара хи духкучунна.

— Ма вахийталахь, ма вахийталахь! — бохучу маьхьарца воьдучу Русланина хьалха дедда доьдучу Рексас хечин борчера а лаьцна керта тӀера охьаозийча, воьлхучу Гиланин четара муьста Ӏежийн тӀуьхкаш охьаӀенира. Ша цо лаьцна моьттущ кхеравелла мохь хьовкхучу цунна жӀало хӀумма а ца динера — цо бедар а лоций соцорний бен, кхин дегӀах церг ца хьакхаялнийтора, дукха ветталуш шегара вала ца гӀиртнчхьана. Амма цул тола, цуьнгара вала воьлларг декъаза а вара-кх — цоьстур-м вара цо! Цуьнца ца кӀийсинчу кӀента-м. цхьадика, шен ирс хилира.

— ХӀинца хаьий хьуна, Гилани, вадарх хьо соьгара вер воцийла?! — кура тоьхначу Руслана: — Рекс, дӀа-хеца! — команда делира, шен бага хьовкхучу жӀаьлиина. Ша сацийнчунна тӀера бӀаьрг дӀа а ца боккхуш, бехха мотт а баьккхина, дена улло дехьаш, ши лерг а доьгӀна кӀегар Ӏаьн Рекс, цо «суь!» — аьлча чу хьада кийчча дара, юьйлина топ санна.

— Охъайосса, пас-пас! — элира Руслана, ца вешаш — Зудабераш хыйзочул сох лата хьо вахъахь. Хун къуьйсу ахь цаьрца — тайнагашца?

— Хьуна хун бала бу? Уьш хъан вархIа а дех бис-па-м бац! Хьуна-х ца диний ас хIумма а! — керта тIера охъа а нккхина, шен Iежийн тIуьхкаш схъалехьо хIоьртира Гилани.

— Сайх хьовха, ас царех а тухуьйтур бац хьовга пIелг дIа. Хьо хун ю? Нехан бошмийн генаш ийзочул, тайнагех ловзурш хыйзочул хъайна ца хуучу дешаран ойла е, ва кхоккханнын бен! Хьо-х кхана «А-аъ»- аца класс екош лаьттар ву, чохь массераи а бIаьра хьовжуш. хъайга хоьттачуна цхьамма а жоп ца олу техъа, бохуш, — аьлла, бехк боккхуш, тIехтуйхира Руслана шеца цхьаьна классехь доьшуш волчуна.

Гилани кхоалгIачу классехь Iен шолгIа шо долу дела дара, цул шо жима Русланный, хенал шо хъалха деша яхана Бэлитий цуьнца кхоалгIачу «А»-хь.

— Ас хьуна хIумма а ца дина, — бакъдолчо базби-на корта оллабеллачу Гилани кийра цIе латийнера дIо йогIу ши йол тIекхачарна кхоьручу эхьо. Делахь а, цо кисаныхь буйн а къуьйлуш, бIостанехъа а хьовжуш, цергаш хьекхайора.

— Шайн юккъехь ву хьо. Шайн кетIахь циниг а долу майра. Собарде ахь!.. — аьлла, шен дагара хууш санна, шег вон хьовжучу Рексе бIаьрг туьйхира Гиланис.

— Схъавола, со хьуна луьучу вогIу-кх хьовца. Со мичхъа ву тхайн кетIахь? Вайша-х шуний, тхуний юккъехь ву, — белш а лаьцна Руслана Гилани дIаозийча. «гIигI-гI» — аьлла, айделира жIаьла. — Рекс, IадIе-лахь! Валол! — Руслана дIаозийча Гилани вухагIоьртира.

— Хинна ца вогIу со, цкъа вер ву вайша нацкъар, —

ша кхера ца велла моттуйтучу Гиланин настарш ега-йора.

— Таккха «со» ма баха, «сой, сискал» ала, «Шийла шовда...» ас и цу буу схъайоккхур ю хъан!... — аьлла, ша батт ознийча вухаг!оьртинчу Гиланин корта диттах кхетча, вела а велла: — варлахь, дитт харцор ахь, — элира Руслана. Лазийнчу коьртан т!уьсках, ч!ичкьашка а вахана, куьг хьоькхучух къахетта важа и иштта чов-хийна а дохковелира.

— Гилани, вайшиннан дов даьллера эр даций ахь, кхана хьехархочуьнга? — к!еда, дехаре хаьттира Русла-на, т!екхочуш йоллучу шина йо!ана и хезнийла ца лууш.

— Ма кхералахь. Ас айса доькхур ду хьуна сайн батт озаяр, — д!аволавелира Гилани.

— Б!ов-в, хам бац хъан. Сох лата бож яц, хье т!е хьакха нуй бац! — бохуш, лаьттаж ког хьоькхучу Русла-на. сана, дехий, сехий д!ах!оьттннчу шина йо!а цхьа-босса:

— Вало, етний г!иба ваккха вай нза?! — элира.

Кхаьрга вухахьаьжча, Русланна т!ехала куьйгаш а даьхна лаьттачу шина йо!а шена, «цуьц» бохуш, л!оь-цу п!елгаш а дайна, Гилани:

— Зударберийн эла, тайнагийн молла! — аьлла, д!а-иккхира.

Г!аддахана цунах кхардаме деладеллачу кху кхаан-на хьесталуш гонах хьаьвзира, самукьадаьлла Рекс.

II

Хорбазаш ц!ийнчу, туьркаш мажйинчу, кхораш пош-бинчу, х!пш малдинчу аьхкенап июльски т!аьхьара, сирла, маьлха денош кхоьлинера Русланг!аьргахь. Церан кер-та воьлург, воьдург!аьржа дуьйхина, корта дег т!е оьл-

лина, къамелана таѣна, боларна шорта, бѣаьргана буьр-
са вара. Малхбузес бос байъинчу, са а, пха а ца кхоош
фронтан дубъа колхозни аренашкахъ къахъоьгучу мас-
серан а яхъаш мостагѣчуьнга болчу ца безамо бекха-
мах ца таббал макхийнера.

Ирчачу дашо, вочу кхао, къаьхъачу косто таьржа
шаршо яржийнера Руслангѣран юккъе.

Хьалхарчу Украинони фронтехъ гѣом бечу эскаран
декъан командованера таламат чѣогла халахетарца ка-
дам беш кехат кхаьчнера Русланан да, танкист — та-
рамов Муса советски даймехкан мостаглашна дубъал
бечу тѣмехъ турпалаллин хѣаллакхилла, аьлла. Ба-
шенни стрелокан майралла а, мехкан халкъан дубъа
дечу тѣхъ кхерам цабсвзаш хилар а, цуьнгахъ мел
хилла дикаллаш а хама бина ца бовлуш ягарйинчул
тѣаьхъа, командованис яздора: «...Руслан, хъан да цхъа-
на дегѣан билла бехк боцуш майра къонаха а, тешаме
накъост а, махканий, халкъаний чу садиллина а, церам
ирсехъарчу къийсамехъ шен дегѣ кхоор доцуш а, мостагѣ-
чуьнга болчу цабезамах вуьззина а, гѣиллакхах воьтти-
на а вара. Оха цкъа а виц ца вен волчу цуьнга хъаьж-
жина хиллачо мохк декъала бийр бу! Варийлахъ, Рус-
лан, дечуниа кхоалой а, кхерамна бѣо къажабай а хъайн
ден сий ма дайалахъ! Дубънепан тѣаьхъало ю цунах тар-
лойла!»

И шийла кхаъ баьккхийнера Руслане селханлерчу
дийно. Дѣаваьлтара нохчийн дог майрачу кѣнтех цаѣ.
Нана-махкана хъаналчийн хъуьнарйин хъесап нийса де-
чу халкъан хастамна кхана велакъажа, гуттаренна а
дѣахъаьбнера, хѣоьттинчу даго пхенаш чуьра цѣий сацийн-
чу цуьнан нур дайна бѣаьргаш. Иза веллера. Хѣан-хѣа! Иза
тера-мера валар дацара. Кхалхарш тайп-тайпана хуьлу.

Иза ца веллера мангала ваханчохь наб а кхетта, гезго къовзорах дловш а даьлла. Иза ца веллера юучуьнан чемаш а бохуш, к'едачу меттахь лъоьрашна веза а веш. Оцу к'онахчо маьлхан дуьне диттиера мехкан кхел къасточу т'еман ц'ергахь г'ирс кхачийна шийла герзаш мар а к'уьйлуш. Минашна т'ехь телхиччу танкичуьра т'амца мостаг'ийн дехха дера диллинчул т'аьхьа х'лоь-молха кхачийча, фашистийн кара ца йоьдуш, цара ц'е тесначу танки чохь «интернационал» а лъокхуш х'аллак'хиллера Мусат'еран экипаж.

— Колхозо х'оллам буг'ур бу шен турпална — Му-сина! Вуьззина т'еман г'лазот ву иза. Цуьнан дена а да-цара майралла чохь са. Хьо а хилалахь Руслан х'айн дега х'аьжний! — аьлла, нанна уллохь лаьттахчу Русланан коьртах куьг х'аькхира, юьртбахаман артелан председатела.

— Осала х'лумнаш шеца доцуш-м х'ара а ву х'уна, — к'лант хастийра шалго маж йолчо.

— Шайн х'лу ду кхеран иштта, кхерам цабевзаш, и х'лу дебо деза! — аьлалачу. Бэлитин денден дагара хуу Русланан нана екхаслира.

Х'инца ц'хьа висарна мегайолу зуда а ца еана, май'ра верасех ваккха йог'лучун луур к'лантах дахарна кхоьрчу цунна шен ягар эрна хийтира. Бэлитий, Русланийн берахь дуьйна уьйр йолуш долу дела, цу шинна вовшийн дезалахь... бохуш, к'амел цк'а-шозза иккхинна хиларо такхийнера вон деачу коьрте и ойланнийн чалх. Оцу ойланашкахула д'ла, зудчан б'лабра х'аьжжиччохь висна. Бэлитин денда а ваханера.

— Дера к'езиг т'аьхье ма ю х'ара а. — эккхийтира, диллина шайн, ц'хьа а ца х'оьгучу, пис гарах дезадет-тар дезаш волчу, Гиланин денвашас, ларамаза, олучуха.

Мел хезначунна ца тайна и дош кхетта, Русланан ненан корта тохарчул а охьабахара.

Мел чаьммазчу дашна а, юьхьаний, дагний аьлла, ву-ха-м муххале а ца кхетара, мелхо а и кхин а къахьадар хьем-хьовзам ца хетара цу боьршаллина. И цле юьртахь а шех яханчу цо аьлларг яхь ца яла глеххьа шена дай-деш, снхха аьаелира тламо майрачух яьккхиннарг.

— Ишта ала мегар дац. Цхьаннах итт вийриг а, итт цхьанна тле хлотториг а ладам ду. Итт серал цхьа бо-глам тоьла. Дукхачу детел клеизиг деши тоьла. Вевзина ваьккхина шен да ву Руслан... — кхин а ца!-м ала вол-лучун даша юккье воьллачу, Гилани девашас кхос-сар иира:

— Тлехула хьежарх хуур дац чохь дерг. Масанин ди-качу ден вон во! хуьлу, масанин вочу ден дика клант глотту...— аьлла.

— Делан дуьхьа ма ца дог!ург ду-кх ахь дуьйцург, — и човхийнчу тхьамдас, — д!адийнчу х!уга хьожжий ца хуьлу, т!едолу ялта? — аларо, массеран г!ар-тата а дойуш, Иттарш счун къамел кхачийра.

— Орцах довла х!оккхул шу долуш тхьацшиъ ми-скъала-зарратал цхьа ца хета суна, сан хьоме юьрта-хой, — меллаша корта а ойуш, г!ийлла блаьрг кхарстий-ра ианас, уьйт!е сийсочу адамашла. — «Хеназа байлахь висни Руслан, дуьйжира шух цхьаьнгара». — Со зуда елахь а, и дош клеизиг хета суна. Бо х!ун ю? Бо муха хуь-лу? Бо ду — луналла а, хьехар а дан стаг воцург, нийса некъ гайта а, оьшачуьнца г!о дан а верас воцург, ада-мийн безам байнарг, церан дог ца лебарг. Ткъа, орцах-довла х!оккхул шу долу Руслан х!унда висниа бай-лахь?! Шуна эхь ма ду, шайн дуьхьа воьжначун во!ах бо дича. Амма, шуна ма мотталаш, сан хьоме юьртахой,

ас тхаъшшиннех шайна бала бийр бу. ХІан-хІа! Со дий-на мел ю, со могаш-маърша мел ю ас балхана букъ ца бетташ, дечунна бло ца къажош лохур ду тхаъшшинна ирссий, дуьненан рицкый. Ма кхералаш, сан кІант шайн неІаран кІажа хІоттарна! Амма, далла бу хастам орцахдовла шу долуш! Цуьнан межа хІун ду, сан хьоме юъртахой!.. — дуткъачу корталине тІам бІаьргех а хьокхуш охъатаьІинчу нанна улло дІахІовттира Руслан.

Хийланнан бІаьрг лашийра, дог дашийра оцу дешнаша. Хийламмо малхбузехъа бІаьрг тосуш, церг хьакхийра. Оцу адамийн хІорда юккъехъ ши куьг пхьаьрсаш кІел а доьллина лаьттаху нене хъала а хьаьжна Руслана эліра:

— Шек дІа ма яьллахъ, мама. Со воккха хир ву, балха гІур ву. Вайша цхьаннел а ца оьшуш дехар ду. Дечу тІехъ нах хьаьггарг хир ву со, дада санна.

Хийланга, дог лазош ойла яйтира кІентан цуьрган оцу дешнаша.

— Баркалла. Ма латта, хьоме юъртахой, дІадерза шайн-шайн балха, тІом бен халкъ мукъа дац,— гІул-лакхаш дукха ду.— КІентан дешнаша ойла айъира не-нан.— Ун ма кхетийла, марша лелийла шу. Бажа руьй-та богІу хан ю. Сан а деза хьелий оза яха. Же, Руслан, схьая мамин кІайн халат, чуьра!..

— Тахана кхечо узур, када вогІу-воьдучунна дуьхьал хІотта цІахъ саца а мегар ду хьуна,— пурба делира председателя.

— ХІан-хІа. Сан хьелий сох доьлла, чІогІа хьаькхна ду. Цхьаболчу атто куьг хийцадалар а ца лов, шура йойъу, и забар яц. Катоьххина сайн гІуллакх а дина, цІа йогІур ю со,— эліра дояркас, довхачу баркаллица колхозхой дІахьовсош тІаьхъа а йолуш...

Де-буьйсана шен семан тлехь хьийзачу дуб-
нено хлетахь дуйна малхана ялх гуо боккхуш, дика а,
вон а шен букъа тлехь ловш, адамашна дехкаш туьллу-
чу нана-лаьттана дуккха а хлуманаш дайра. Шен са а,
пха а ца кхоош фашизмана тламца дуьхьалдаьллачу со-
ветски халкъан болатан эскаро эkkхийна Берлина чу а
тесна, къуртI, алийтира Европехь блов баьхначу Гитле-
ран «ши бухь» болчу эскаре; куьг айънна клелсецира им-
периалистически Японн...

Тламо йиничу яккхийчу чевнех мохк берзош, догълаьр-
жачийн хлуьттаренаш а кегъеш, безарийн доггах шен
промышленность, юьртбахам юхаметтахлоттош лобман
боларахь доггура советски халкъ.

Вайн Русланий, Бэлитий, Гиланий цхьана юьртахь,
цхьана школерчу уьссалгачу классехь доьшуш дара
хлинца а.

Наггахь бен ца хуьлчу кепара тлаьхьа а дахана, лол
хаьдча санна туьллу Ia Казахстанан ерриг кьилбена
клордийнера кху шарахь. Собар кхачийча гиллакхах
йобхначу блаьстено бовхачу механ моханаш а кхобхьуш.
мела догла доьттира де-буьйса ца лоруш. Цу догла-мо-
хой, уьш севцича, хьозанан хье кхехккол бовха хьаьжин-
чу апрельски малхой Таласски лаьмнашкара дуйна нуй
хьакха болиьнера шен хеннахь даха-дан ца кхетачу лаь-
нан клайчу кетарна. Сийсара сарахь дуйна а совсадоьл-
лера Талас-хи.

Туьйранна школе доьдучу Русланций, Бэлитиций Ги-
лани а, ворхлалгачу классера йол, клант а дара.

Йоккха гловгла хазара эвлан йистехьара схьа Хиниц-

цалц хилла йоцу и шера схъалецира дешархойн семачу лергаша.

— И хлун ю?

— Суна-м хаан.

— Хьовса вай, хлун ю?— лерг, гловгла хезачухъа дуьйгира Бэлитас.

— Шун гуллакх дац цигахъ. Талас дистина... Шайн школе гюо,— элира кхара дуьйцург хезачу, эса д'алаьл-лина йоглучу зудчо.

— Гюо вай хьовса? Хаза хир ду шуна цигахъ,— эли-ра харцахъаринг марэлучу Гиланис, и зуда гена яьлча.

— Школера ца даьхкича г'ор вай,—ца лаьара Русланна.

— Балохъа, муха ду а хьаьвсина д'адоьлху вай, — пхъарс а лаьцна и д'анйзавора Гиланис.

— Хьан хлун гуллакх ду хица? Хьуна-х нека а ца хаьа!..

— ВалтахI хаьа, сесанна санна-м. Ца гина хьуна со луьйчуш? — дезатуьйхира Гиланис.

— Хьовса вай, Руслан? хлун хаьа вай ца дахкалий и хьаьий а,— ган лина Бэлитина а дистина доглу хи.

Массарна а луучунна Руслан т'е а тайна, бахана дешархой Таласа йисте д'акхечира.

Буьрса кхес уьйуш, макхделла углуш, маьI-маьIне-хъа г'одара лелхаш, бердех леташ доглура можа бос оьцуш, дуькъа даьржина хи. Бэлитий, важа йоIний охьа-пехъа а, клентий хьаланехъа а буьйлалуш баьржира хе хьовса баьхкинарш. Хе охьандочу дечингашкий, дитташ-кий, кхийолчаьргий а хьоьжуш меллаша Таласца охьа-оьхура ши йоI, йоккхайолчо жимачуьнга йисте ма г'ер-та а, бохуш. Амма цунна шена а цкъацкъа дицлора клел кьуркъманеш а хьийзош, хьердаьлча санна, бердаш

огуш, гIад шордеш хахкаделла доьдучу хин йистехъ шаьш хилар. ХIара шиъ схьанехъа яьллачуьра берд хе чутакхош гина йол дIаиккхира:

— Хьажахъ, хьажахъ, Бэлига, берд бехьин!..— аьлла. Хи тIехула едда йоьду, цхьа аьрша хиллал лекха тулгIей бен хIума дацара гуш.

— Ва Бэлига, ларлолаш йистах!— аьлла, кху шинга мохъ туьйхира, хе бухдаьккхина, керчош дохьучу толле хьоьжуш лаьттаху кхааннах Руслана.

— Доккха хIума ду-кх и Iехо гIерташ ахъ Бэлига хьийзо цIога. Амма гIуллакх хилахъ-м тамаша бу,— макхвелира Гилани.

— ХIунда бах ахъ?— хаьттира Руслана.

— Дера бах, багахъ цуьнан меха хIума доцчу хьуна и сайначул дукха ца еза дела.

— Ткъа хьастаха бераша школехъ цуьнан каранаш дIа ца луш минчахъ вара хьо?

— Бэлига хаьа, хьуна, со цуюкъа хIунда ца гIоьртира,— цIийвелира эхьо вагаве Гилани.

— И хууш-м кхин а хьаха бу.

Ши кара а дадийна, харцхьарчу бераша хьийзочу Бэлига хьа гIо а ца доккхуш дIаваханера Гилани. Хинца и уггар ца оьшшучохъ, некъ готтучохъ дуьхьал даьллера.

— Хьо хьанна хIун ала гIерта? Ахъ санна мотт ца хьекхяхъ а, цуьнан дуьхьа цIерга эккха а кийча-м ву, хьуна, со,— дозаллен тIекхохкавелира Гилани, балдаш а дегош.

— Велахъ Бэлига эзар балех яьлла-кх. Тхоьга хIун де бах ахъа? — аьлла, шаьшшинна юккъе жиманиг воьлча чугIоьртина Гилани, Руслана и юккъера дIаваьккхича вовелира:

— Діо йохьург хлун ю?!

Массо а цуынга длахьуйсура. Цхьа хьайба-м дара Таласан тулгеша ловзош, корта гуча ца баларехь дийна доцчух тера а дара иза. Акъ а яьлла цуынга хьовжу Бэлиты: «Вай, вай!»— бен ала ца кхналуш, ша тлехь лаьттачу бердаца хи чу яхара. Бэлитин «вай» хезина йол шийла мохь а багахь, хица охьайнллаелира.

— Ва, орца дала, Бэлиты хе хьо! Ва-ва-ва!..

— И хлун мохь бу?! Цо хлун то?!— сыхха длахьаьди-ра Руслан.

— Бэлиты мича яха?! — блаьргаш къаьрзира жимачун.

— Ва, дуьло, Бэлиты хе хьо!..— маьхьарца куьг лес-тадора йола.

Ведда вьоддушехь тлера хлуманаш охьа а кхуйсуш.

бердаца охъахецавелла Руслан гecho ца лoъхуш хи чу тилира трусца.

Дог доцчу хии багахь етталучу Бэлитин бора кIажарех бIаьрг мосузза кхийттин кийра цIе леташ, неканца йолана орцах вoъдучу Русланна татолал башха ца хегара Ioъхуш догIу Талас.

— Ой, ма латта, ва Гилани! Ца го хьуна хе ен хый-зо Бэлита?— элира хи чу эккха кечлуш воллучу жимах-волчо.

— Чохь лозу сан. Ге мегар дац шийла хи кхетча,— бехказлонна цомгаш хуьлуш сеттира Гилани, гайтIе куьйгаш а дохкуш.

— Ахь ма бохура хьo цуьнан дуьхьа цIерга а э-кхар ву!

— Iовдал ма хилалахь. ЦIей, хий хала ду. Ненан хьo цаI бен вац,— элира шен тешхалла кIантах кьахета

мотийтарна тлехъа лачкъо дагахъ мукъам байбинчу
Гиланис. Амма и эрна дара. Галичохъ цамза ца хьулло.
Цу хабарх дика кхуьу клант:

— Нанас шена кхин вер!..— аьлла, хи чу тилира Рус-
лан.

Черми берте юхккучийл буруш хьийзочу айми чохъ
тлейолуш, бухайоьдуш багий, мерах лелхачу хе сауьй-
зуш хьийзочу Бэлитина тлехкоччуш воллур а хи бухаху-
ла вахана хинца хъалаваьлла Руслан. Бляьрг ца кхуь-
уш сиха жимйора цу шинна юккъера юкъ-меттиг, деггеч
хил айъа а велла, моторни кема санна, и этлош воьдучу
клентан чехкачу некано. Шозза тламар тоьхча йоле куьг
кхоччехъ вара Руслан. «Со воглийла ца хаьа-кх хьу-
на!..»— аьлла, дог тохаделлачу цо:

— Бэлита, йоха ма йохалахъ...— мохъ туьйхира сих
лелхачу хи юккъехула шех бляьрг а кхеташ бухаьханчу
Бэлитига. Длахъаьжира, схъа хъаьжира — яцара йол.
Дерриг дуьне хи тарделла дласахъаьдира воьхна ша
хлуи леладо ца хуун Руслан. Айма кего и бухавоьдду-
шехъ гучаяьлла йол, ши-кхо тламар тоха кхиале хе озий-
на юха а бухаехьира, дланехъо ледарчу неканца воьхна
хьийзачу жимачу клантана тоса а луш. Цигахъа хъаьлда
воьдучу цо садаъа хи бухара хъалаиккхинчу Руслане:

— Хюккхуза гучаелира Бэлита,— элира. Тлаккха
бухавахача хъевелла Руслан, меттахъхьовш а йоцу Бели-
та а гихъ, айми юккъехъ гучавелира.

Таламат члогла глелвеллачу цуьнга цлеххъана ниикъ
боьссира, хинца ша дика хьовзахъ Бэлита лечуьра яла
мегаш хилар дагадаеча...

— Со муш бан воьду, кхузахъ тлахаь, — цлехъа вола-
велира Гилани:

— Нахе орца а даккхалахъ, — элира цуьнга жимачу

йол. И ца тайна вон юха а хъаьжна, дIаыхара куйнан бакъо — Гилани.

Адамашка орца даккха юьхь йоцчу Гиланил хьалха а иккхина, шийлачу маьхьарца эвла хъаьдира жима йол.

Бэлитина шех хирг хIун ду ца хаьара. Лергаш чу потт хIоттош, хе юьзинчу цуьнан бIаьрган нур дайнера. ДегIана дан дола доцуш дог гIелделла иза кхетамчуьра йолуш яра. «ХIинца леш йоллу со... ТIаккха бухахула дехьна цхьанахьа юьстах тосур ду-кх сан дакъа кху хе...» — аьлла хетара Таласо дуьнене тIаьххьара бIаьрг тохийта ша аркъал а яьккхина яднийна хьон тарделлачу Бэлитина. Кху хин йисте ма гIо шайга цхьана зудчо хIинница бахар ойлане халлий бен схьа ца лацалуш гена хетара уггара хьомечу, тешамечу адаман букъа тIехь ша Iуьллу аьлла, дагахь а доцуш, яла са оззал юкъ бен ца йисина моьтгачу Бэлитина.

— Руслан, дIанехьа тIахьа, цигахь гомахо дац техьа, — элира шен хуьлчу гIоьнца цунна и яйъеш герз-неканца гонаха хийзачу ворхIалгIачу классехь доьшуш волчо. Цо яьккхина и хьоме, и мерза, и хаза «Руслан» цIе халла йоблан лерах кхийтира. «Кху хе хийзаво-кх сан Руслан а, орцах яла сза со цунна»... — тохаяла юьйлира Бэлитина. Цхьа а меже меттах ца хьаелира. ГIор дайнера. «ХIан-хIа, — элира цо дагахь ша шеге. — Бакъ ца хилла цхьа дика. Руслан маьрша ву. Леш йоллучу сан са хилла и цуьнга кхойкхуш»... — аьлла, дIатийра дуьненах догдиллинчу Бэлитин ойланаш.

Шен са а, пха а мадду гIортарх бердах тасавала ца вуьтура Руслан, хе идош. Важа кIант а кхунах хада а нина, охьавадийра. ДIо лахахь бердах таса а велла, хьалавала гIерташ воллура иза. Ницкъ эшабоьллачу Русланина а бага хи лелха доладеллера, гехь Iен де доцу Бэ-

лита сецо а, пека дан а дезча. Цхъана орамах тасавелира хIара... и бух а боккхуш, хе дIавадийра юха а.

Эвлара догIучу орцанан юьхь яйра хе вадийна ва-
хъачуьра хъалаваьлла вогIучу кIантана:

— Руслан, тасалолахь орца ду хьуна догIуш!.. — ха-
захетта иза орцане: — довда, довда чехка! — маьхьарца
куьг а ластийна, хи чу иккхира.

Руслан, яхь ца луш, шен ма хуьллу летара хих, шена
чохь са а долуш цунна Бэлита дIа ца яла. Хи дукха ду,
ткъа хIара шиь кIезиг ву. Амма орца-м ду кху шинна
догIуш гIа-буц санна шорта: школера бераш, хьехархой
а, зударий, божарий а — эвлахь гIаж такхол мел верг
вуй-техъа, аьлла. Машшаш, шалгош, коьжалгаш, белаш
яра цаьргяхь.

Йокхачу гIовгIанца схьакхъачначу цара оцу сохьта
схьаваьккхира, йоI а гехь хе хьийзо дешархо. Ша йисте
воллушехь катоьхна Бэлитин пхьарс схьалецира Русла-
на. ЛадуьгIира. ГIийлла бетталора син пха. «Дийна...
дийна ю!» — хIуп аьлча санна, дайра дукха хазахеттачу
цуьнан кIадвалар. Физкультура яр тахана карийнера
Русланна. Хаьхкина валийча санна вехъаш настарш ега-
яхь а, цхьаболчаьрга атта ца лалун йолу хало ю зорьтал-
чу цо эшийнарг.

— Же, когаш лаций ега а яй, хих яссае чехка, — эли-
ра школан директора. Адамаша и егошшехь вахана шен
хIуманаш тIе а юьйхина схьавеанчу Руслана, искусствен-
ни дыхани ян йолийра Бэлитина.

— Вайн школера вац и кIант? — хаьттира бIаьргех
пенсне йоллучу хьехархочо.

— Ву дера-кх. Ца вевза хьуна, уьссалгIачу классера
Вахаев Руслан? — вовзийтира директора.

— Ву-те, ву-те... вевзин суна. Доккха хьуьнар ду

цуынгара даьлларг. Вайн ерриг школана чlogla сийлахь ду иза.. — гIадвахана хьобжура кьена хьехархо, бIаьргаш биллина Бэлитa кIегар хаййичу Руслане.

— Девзий хьуна тхо!

— ХIаьа... — меллаша олуш, корта а тaлош, дIаса хьаьжира хи чуьра яьккхинарг. Ша кхечу дуьнена яьлча санна хетачу цуьнан хIобттина ши бIаьрг Русланиа тIехь сецира. И шиь вовшашка хьаьжжинчохь дисира.

— Вайн Руслан ву хьуна, Белита, хьо лечуьра яьккхинарг! — шен дешархо хасто лиира директорна.

— Баркалла. Духавехийла иза... — элира шена хи чохь «Руслан» хазар дагадеача, бIаьргаш хих дуьзинчу йola. Вуьшта а цуьнан дикалла Руслан дага а вoьхна долу адам хIинца икхин а духавезаш хьобжура цуьнга. Хьобгура и волчу ненах.

— Иштта хила веза кIант! Халкьана кхонйичу дерлах, сих дан хIумма а дац! — элира пенсне йолчо.

— Тхoьца-м Гилани а вара... Муш бан вoьду аьлла дIавахара-кх, — элира орца далош еанчу йola.

— Ша цхьа а хьесап хиллехь-м гIур вацара! — элира духхаммо цхьабосса..

— Дохко-м чlogla вер ву хьуна и цунах!..

IV

Хан хене мел ели маргIал лакхадолу, бeрo дерI доккху цхьаболчарна хьаьжкIан буьрттигал хьекъал тIекхеташ, цхьаволчуьнна берцан буьрттигал сонталла сов йолу, ирс долчар шайн дахаран некъаш тIеттIа пидеш! вуьш царна кхин а гамзар буьйлу.

Коммунистически партии кхайкхамца советски халкь шен мехкан юьртан бахам айъадоьллачу, шовэткие

кхойтталгачу шарахь, цхьана классе хуьйшуш дато медальшца шаьшшимма чекхъяьккхинчу юккьерчу школан кех шаьшшиъ гIе-меттахIотторан аттестаташца гIаьххьара арадаьлча, духа а хьаьжна, даккхий синош даьхначул гIаьхьа, гIар-тата йовш охьатаьйна Бэлитий, Русланий дехха схьаихира дист ца хуьлуш.

Цу шинний хьалха денлуш керладевлира лаам, хьекъал а, ницкъ, хьуьнар а луш шаьшшиъ сирлачу повкъа хIоттийнчу школахь мерза даьккхинчу ворхIешеран дика мел долу диц ца лун дерш.

«Варийлаш! Ирсан орам — кьинхьегамах боллу шуна! Болх бечун сий цкъа а ца дов! Декъала хуьлда чехка хьекъал, каде куьйгаш!!» — выпускной вечерехь директоро аьлла и дешнаш дагадаькхинчу Бэлитас, Русланий цхьабосса вовшашка хаьттира:

— Ахь хIун дийр ду хIинца?

— Со-м колхозе, свеклаш лелочу бригаде яха ойла йолуш ю. Жимма коьрте са а даIийтина, заочно доьшур ду-кх, — шен дагара дIадийцира Бэлитас, хаттарен Руслане а хьожуш.

— Со эмтеэсе воьду-кх, Бэлита, хьуна болатан говр хьийзо!

— А-хIа! Цунна хиллени хьо кху гIаьхьарчу хенахь «ЧТЗ»-а буйнахь эмтеэсе хьийзаш...

— Суна-м хаьара ахь юьртбахаман культураш лаа ца Iамайойла — велавелира Руслан. — Мазана моза санна, хьуна тIехьийзачу Гиланис хIун до техьа? — аьлла, хаттар а деш.

— И цуьнга хатта ахь... — ца тайра Бэлитина.

— Аса-м... — бежказло хьовзо воьлла Руслан юкъах-витира Бэлитас:

— КIордийна суна ахь Гилани вуьйцуш! — аьлла.

— Кјордийнехъ... вай хїинца даккхий хилла, ца!
къаставе: я со, я иза!

— Ас-м ца ветта хьо цунах.

— Ца веттахъ...

— Тіаккха?!

— Тіаккха хьо сан ю-кх,— Русланан юьхьо цїен бос тесча, Бэлита охьатаьїира.— Хьо цунна ца луш, летта лїйр ву со.

— Тіаккха-м со цунна юьсиц.

— Юьсур яц...— хїун ала деза а ца хууш висинчу Руслана,— хьайн даго къобала веччуьнга...— тіетуьї-хира, бехкала а вьдуш.

— И ша ду,— аьллачу Бэлитин мукъамах хуур дара, цуьнан ойла шеца воглучунна тіехьїизїйла.

— Чу ца йоглү хьо, Бэлита?— шайн кетїахъ хьот-тина Руслан вежа лаьттира, «Дика мел дерш догїий-ла», — аьлла, баркалаллин шена корта а таїїйна, діа-їьодучу йолана тіаьхьа хььожуш.

Хьежарх ца їаббал куц-кеп товш нисъелла йол яра вуьрхїиттара яьлла Бэлита. Дуьстина дича санна тіехь дегї; цуьнца доглүш ког-ност; букъа тіехь йортъетта бо-ра ши чїаба; лам тіе тесна ло санна кїайн лаг; кхин мел болу битамаш — хїїла кїентан цергах хи доккхур дара цара. «Кхин юха ца хьажа йоллу техьа», — аьлла, Русланна дагатоссусехь, схьахьаьжинчу Бэлитин лерган юх бїаьрган нур эццал къагїйра цу тіехь бухь боьгїначу дел-къал тіаьхьенан малхо. Цїетуху кхеттачу мокхазо суй санна, делаьжажаро муьрг туьїхїира, вовшашна тіе бїаьрг хїьоттинчу йьлан, кїентан яххьаш тіехь.

— Мама, хїинца кїант декъала ван чот ю-кх хьан,— эїира, велавелла-векхавелла, чуваьллачу Руслана, бе-даршна иту тухуш йоллучу нене.

— Дийцахъа, маминиг, хун дохъу ахъ вайна? — хаьттира волах йоккхаечу Келимата, иту кегар а хлоттош.

— Дато медальца чекхъ-яьккхи-кх ас, мама, ит-талгIа класс! — аьлчау клентан бIаьра хъаьжжин-чохъ йисинчу ненан бIаьргаш чу мела хи хIоьттира.

Оцу минотехъ цунна карладелира 1943-чу шеран аьхка тIамо майра а вийна ша йисар, цул тIаьхъа мел яйна хало, кланте доьшуйтуш тIехъ а, чохъ а кхечел ца эша хьегна къа.

— Хун ден дарий, воккхавийна вер а вацара хъан да таханлерчу дийнах, ша схавелхъара, — аьлла, баьрчехъ кхозучу майрачун сурте хъажарца

шен бIаьргаш бакъийра Келимата. Диканна а, вонна а бIаьрг башар дезаш воцчу майрачо: «Вонна шад бан а. диканна къурд бан а къонахалла хила еза», — олура. И бакъ карийнера Кавказехъ а, Казахстанехъ а уьш дукхадайначу жерочунна.

— Баркалла, мама, баркалла. Ас эрна дойтуьр дац, кхетош-кхинош, соь доьшуйтуш ахъ хьегна къа. Мацах

дадин тезетахь айса
ма аллара, со хIин-
ца болх бан вола-
лур ву. МТС-хь болх
а беш, институтехь
заочно доьшур ду ас,
— элира Руслана,
мама мара а юллуш.

— Маминиг, ду-
кха хала хирий те-
хьа хьуна, дешна
воллушехь болх а
беш, юха а деша? —
кхин а цаI-м ала
йоллур кIант кхоон
нана, амма Руслана
аьттехьа а ца дитира
и ала йоллург.

— Мама, ахь со
атта-х ца кхаьбний
кху дегIа валлалц!
ХIордаш дохкуш,
кьора аренаш охуш,
Илма уьйбуш, Iа-
ламца кьуйсуш вайн халкъ доллучу хенахь со Iелац,
мама, кхин мукъа. Цу халкъан сискал хьарам ю цуь-
нан хенехь воцчунна.

— Бакъахьа ду. ХIун болх бан воьду хьо цига, маминиг? — хьаттира там хиллачу нанас.

— Цкъа юьхьанца культиватора тIехь лелар ву, тIак-
кха тракторист...

— Хьахийча, «ас колхозе ваха-м ца дешна!» — аьл-

ла, ахь чам байарна а кхоьруш, школера ваьлча хьо бал-
ха вьдййла лууш яра со. Трактор-м хьан ден йоцуш
ца терг ярийц. Бэлитех хIун хили, Руслан, и елин
чекх? — хаьттира, кIентан цуьнга безам буйла хуу-
чу нанас.

— Цхьабосса чакхдели-кх тхойша, мама, — аьлла,
цIен бос тесначу Руслана, жимма охьа а таьлаш тIе-
туьйхира, — шун колхозе йогIу-кх иза а свекловичница
хила.

— Руслан, ма оьзда зудабер ду-кх Бэлита. ТIаьхь-
тIаьхьа дукхаета суна иза, — аьлла, нана, шех бехк лов-
цучу кIантана, ша йоIана реза юйла ханийта гIертара.
Келимат чIогIа реза яцара Бэлитин нана, балхах пе бет-
таш, йохка-эцар ядийна леларна. КIанте и кьадочуьра,
йобIан дикалло сацийнчу Келимата: «Нанас хIуьу лела-
дахь а, йоI-м халкъан болар дIакхьхьур долуш ю!» —
бохура дагахь.

— Мама, суна а хета-кх Бэлита иштта, — жоп делира
Руслана, шена чай а дуттуш. И жоп, кIант тIехьийза йоI
нанас багахь а, дагахь а хасторна нисделира.

Малх чубузуш, дуьненан Iодика еш боллура, ког ма
боллу хьаьдда эвла юккьехула хьалайобду Бэлита бий
некь хутгучу майдана кхочуш.

— Хьо сел сиха, ша бан-м ца йобду? — аьлла, пурх
урамера майдана ваьлла Гилани, вуьшта а гомачу на-
старшца, некьана лол бетта ваьлча Бэлитина и вехна вуй-
ла хиира.

— Репетице сикхелла йодара со-м, тховса концерт ю
тхан хоран, — цуьнан дуьхьалнисвалар цадезаделлачу

Бэлитин дог, буйнахь доллучу хьозанан санна детта-лора.

— Концерт?.. мичахь, концерт?.. — жухур бIаргаш а керчош, цо толкха кхуыйсучу маттах йоI шекелира, Гиланис кап хIнттайой техьа шена, аьлла. И мелла а маларх кхеташ вуйла хуучу Бэлитина хIинца санна «тIуртIузваьлла» ца вайнера Гилани.

— Дом культурехь. Со сиха ю. Вола концерте, — дIа-яхан дагахь хиллера йоI, амма кIанта дуьхьал ког те-сира.

— Руслане кхайкха хьо цига. Ас кхузахь дуьйцуру ду...

— Дийцал хIета, масса.

— ХIунда? Медаль елча кура-м ца яьлла хьо?

— Со кураяккха ца елла и-м. Дика дешарна елла.

— Русланна а оьллин ца боху медаль?..

— Елла-те.

— ХIинца хIун до аш, ткъа? — хаьал ваставелира, Русланна медаль ялар ца тайна, Гилани.

— Со колхозе йоьду. Цо а, ша МТС-е воьду, боху. Заочно деша безам а бу, — шайн сацам бийцира Бэли-тас.

— Ха-ха-ха, — клажвахана велавелира Гилани. — ЦIе йожа хьо белхан. Средни школа отлично чекх а якк-кхина, колхозе тов! Хьуна университет ю-м ца моьтта и колхоз?

— Дахаран университет а, ирсан орам а бу колхоз. Хьо хIун ала гIерта?

— ДIаяла, Iовдал. «Дешна хIара а, ца дешна вай а цхьана колхозехь ду-кх», — бохуш, КесиргIар ма кхарда-белахь хьайх.

— Колхоз ца! слахь а, бодий, серлой цхьабосса хила амал доцийла хуур дай царна-м, Гилани.

— И кура дош ду. Бэлига, сан план ма ца хотту ахь?

— И чlogla klogrexь йоллу хьан.

— Со хlун дан воллий, Бэлига?! Ас эриа дойур дац айса школахь даьккхна итт шо.

— Ахь-м шитта даьккханий цигахь,— элира Бэлитас, цо шина классехь шишша шарахь дешар Гиланина tlex а тухуш. И новкъадеанчу kланга:

— Делахь а, ас нийсарой хьегор бу, сайх ца кхар-дош. Можа благор саяна хьуна tle а хьийзаш, цле яьлча саяна, дуьнена даьхни гулдийр ду вайшинна,— элира, хlетта дахдалийтинчу мекхан ира юьхьиг а хьов-зош.

— Мухий? — цецбелира, цуина цхьанхьа шахте ва-ха дагадеана моттаделла йол.— Караганда м ца вьоду хьо? — хаттарца.

— Москва — Ленинград, Ташкент — Алма-Ата хьох-куш кхочур ву со Караганда а. Ахча шортний, снабжени дикий ю цигахь.

— Спекуляци йоло-м ца воллу хьо?

— Tлаккха?.. Средни образованица проводник хlот-га-м ца воллу, хьуна, со...

— Ха-ха-ха,— аьлла, кхардаме сла а слла.— И ду хьуна, вир байtle лаьллича а баьлашла доьду, бохург! — цаяшаре балда а доккхуш, dлайолаелира Бэлига.

И ца ладелла, оьглазвахана, ша лаьттачохь вегийри Гилани. Ахчанах lехалучийи могларе Бэлига йилла цуь-нан gортарх хlушт хиллера. Хлан-хла, массо а ца lехало ахчанах! Ахчанал дорах адамаш kлезиг ду! Церан оьла tлеттla лахлуш, шарьселла йоллуш йоллу! Гиланина мьотта, ша дуьненан дохнан борза tлеваьлча Бэлига ши

бѣарг а хѣаббина шега хѣодур ю. Тамаша бу и-м бакъ хилахъ... Дуьненан даьхни а-м хѣанна ца деза, цунах са а-м хѣенан ца кѣрало! И-м массарна а деза диллина ду. Амма и даьхнеш бен-бен ду. Мехкан хѣал дебош, халкъан ирс хѣекъош уллорчуьнца кѣевссина хѣанал кѣахъогуш, хѣацарна пѣлг хѣоькхуш гулдинчу рицкъо, дечух цаѣаббал хестош гѣарвоху! И, цѣрг елош вахар дуьненан тѣаьхъало ю. Цунах хѣаьгарг а ца оьшу! Ткъа хѣинница Гиланис бустам баьккхинчу кепара рицкъа лаха гѣертаро са а, пха а хададо — еза юхкий ца! Іехош, сов доккхий важа тилош, кхозлагѣчух кхѣоруш кийра цѣ леташ лела. Хѣара кѣордийнчу, воьагѣачо и йѣлазар а лоций сацаво... Тѣаккха жиргѣана тѣе хѣъна моза санна ѣаь бѣарга буйн а хѣийзош. Цунах мила хѣоьга? Массо а кхѣарда!..

— Вир мичча додахъ а, хѣо-м гѣур яц хѣуна соьгара ѣылла миччама а, — олий, йѣлана тѣекховда вулу кѣант.

— Куьг дагорий ахъ, Гилани, сонта ма вала, — элира Бѣлитас, шена тѣгѣртачу цунна нацкъар а хуьлуш.

— Кхарна-м хѣуп эр дара... собар дел ахъ, — дуьхѣал велира Гилани цунна.

— Ризван, хѣо Дом культуре воьдуш вуй? — аьллачу Бѣлитас дарехъ орца доьхуьйла хуьушехъ дѣавоьду Ризван «Хѣан-хѣа» ала нуьцкъаш вуахъаьжира, ша болар са даккхалий.

— Ахъ Руслан тѣехъийзавой... — Бѣлитера хорера зудабераш тѣе а кхѣачна юкѣахдисира Гилани ала воллург. Амма Бѣлитина Руслан марзван-м ца воллурга иза.

— Шуьша-м хѣара боккха некъ шаьшшинна а бисина

лаътташ хилла!.. — йоI, кIант хьовзнийнчу мехкарша,— же вай хьело,— элира, Бэлитин бос байна латтар лар тIехь ца хетта, цунна чухула пхьарсаш а дохуш.

Бэлитас хилларг а дуйцуш, дIобевлла боьлху мехкарий бухахьавсича а, техкаш лаъттачу Гиланис: «Не-нехула корта хьовзо беза»,— бохура, Бэлитин.

Бахана мехкарий дIакхьчча, Ризван культуран цIийна хьалха лаътташ вара.

— Ахь-м хьо кхуза ца вогу ма бахара,— хаьттира Бэлитас.

— Гиланис ша сацорна кхоьрура-кхи иза,— тIех-туйхира мехкарех цхьамма.

— Ма боьрша ву-кх хьо а ван-м,— кхоьссира кхин цхьамма а.

— И-м коча вогуьр варий со тIевирзинехь,— цIаста санна, цIийвелнра юьхьIаьржа хIоьттина кIант.

— Веача сацор вара-кх. Хьо-х цулла шиь ву. Веллавала хьо кьонаха!.. Харц луйьринг ца сацийча, бугIа-налла долчу цу дегIах хIун дийр ду!..

Бийлабеллачу кегийчу нахах хьаьрсачо, чубаханчу мехкаршина тIе корта а тосуш: «Хьоьга ца лера уьш?» — шегха хаьттича, вистхила юьхь йоцу Ризван, ца хезинчу-ха дIанехьа вирзира. Иза, мотт Iаьвшича санна, дохко-ваьллера Гилани харц лийнчу Бэлитегахьа гIо ца даьккхина. Стигалахь ву я лаъттахь ву ца хаьал юьхьIаьр-жа хIоьттинчу Ризвана, и кху гаьн тIе дер дуйла хиь-нехь, йобIан орцанна букь тухур бацара. Ша шена йи-на, и хенахь томмагIа ца доьн долу кIандарг тIеттIа Iеткьаш, дехьарчу могларерчу Гиланега гом хьоьжуш Ie-чу Ризванна-м тховсалерчу концертан чам жхетахь а тамаша бара.

Дом культуран адамех юьзначу зрительни залам кирхъа делладелира. Бэлитас хъалхара олучу, Ленинна яккхинчу эшарца йолаелира мехкарийн хорам концерт. Цхъана моглара йечу Русланан, Гиланин биъ бляьрг сцена къагинчу Бэлитина тлехъ биснера...

v

Члогла хаза хила доллучу дийнан сирла йуьйре ций-йинера дуьненна боьлуш глоттуш боллучу августовски малхо. Iалам техко унах цлена хлаваъ лобкхура олхазарийн эшарша. Текормасан лекхачу дукъа тлехъ сема лерг доьгIна, акъарешка бляьрг бетташ лаьтта архар, шен топ йоллушехъ дIанехъа Iункар иккхица, цига во-главеллачу нччархочунна тарделларг аьттехъа а дацара...

— Бэлита, иеларам чIуг дIатасалахъ! — элира Хазанта, набарха а йоккхуш йоле.

— Ахъ хIун до, мама? — хаьттира йоIа кIегар а хууш.

— Акыр-Тюбе йоьду-кх, кIиранде дац вайна тахана? — тускар схъаййцира нанас.

— Мама, ма кIордийна-кх суна и хъан базарш...

— КIордийнехъ...

— Ва мама, суна-м эхъ хетий, балха а ца йогIуш базар ядийна лела, бохуш массара а хьо ялхош.

— Соьга, цаI ца лелийча ца кхабалло вайша.

— Кхабалур яра ахъ болх бахъара-м кхечара санна.

— Хъан санна?.. хъан санна?.. — сихъелира, бакъ-дерг ца тайна нана.

— Келимата а, вукхар а санна,— мотт дIабаккха йолаелира Бэлита.

— Сох ма етталахъ Келимат. Со ца еша хъуна цунах.

— Хьо ца ясахь а, цаьргяхь вайгахь санна екхам дац.

— Цуьнан майрчуи дара шортта.

— Ттамехь веллачу цуьнан мел дара? Лурчах веллачу дадиниг вайн-м сиха кхачин,— Готтар йира йола нанна.

— Хьан дас стаканах чекхдехира.

— Ма дахнийтанехь...

— Йол хьо хлун ала глерта? — халахнийтира нанна.

— Болх бе ала глерта-кх, мама, и эрна баца а ца хьоькхуш, болх,— нана кхоййна, кладъелира Бэлита.

— Млера тле атта хлума ца доглучу колхозеххий?..

— Муха доглу, ва мама, ахь базар иднийча. Хьажал хьелий уьйзучу Келимате,— юха а тлехтуьйхира нанна болх марзбан глертачу йола.

— Ас кегор дац и кхош!.. Нийса аьлла, «буо кхаьбначун батт цлеша юьзна, газа кхаьбначун батт хьанъелла». Хиндацарний, со сайна марий яханехь...— елхаран кьурдаца нел тле а тухуш, меха яха аранккхира Хазант.

Ненан цу дезчу дешнаша шийла ша биллира Бэлитин даг тле. Лаа ца аьллачу цара, шена тле цхьа бехк телош хетта йол ойланийн аймин бух кего елира.

Хлан-Хла, мел лахарх ца карадора йинна нана шига сел шога йистхила бахьана. И дег! доккхуш цо нийса бохучул тлех ког ца баьккхинера, вонна школе а кхайкхнийгина юьхь ца яхийтанера, таро йоцург йоьхуш дог ца эшийнера, шига далучунна кхоа а елла хала ца хетийтанера. Цо кхин хлун дийр дара? Бэлита-м берхийттара а ца яьллера. «Хлан-хла,— дагахь олуш, корта ластийра цо.— Хлумма а дац. Майра а велла, со кхобуш шен Iap эрна дарна кхоьруш езае хир ю Амма цуьнан хама ас

цкъа а бойур бац. Ас диканца меттахоттор ду цунна иза»,— аьлла, нанна ястаелла йол, катоххина йи-маш а диана, хьаьдда юьртбахаман артелан правлени хара...

— Дика ду хлета,— элира «Цен седа» колхозан председателя, шен хьехаме леррина ладоьгуш лечу йоле.— Бэлит ярий хьо?.. Свеклаш лелон, хьекьон газета тлехь и язда корреспондентана санна атта доцийла хаалахь, хлета,— дерзийра цо.

— Атта-м довха худар даа а дац, олу нохчаша, ас балхана блокъажийна меттиг-м яц, аглай,— Бэлитас аларх там хиллачу Аманкуловн шуьйрачу юьхьа тлехь велакъажар кхерстира. Дукхе-дукха кьинхетамен, къахьега тлерачийн пусар дан лемина стаг вара зьортала Аманкулов.

— Хазант-апана реза вац со. Хьан дешарна новкъарло хиларна ца кхийринехь, ас маццах... я болх бан беза, я...— кхохка а вина, хадийра цо шен къамел, амма мама хастайойла йоцийла хууш оллабеллачу Бэлитин коьртах хьастане куьг хьаькхира председателя,— воцчарна бала хьовха, волчарна юьхьаьржо а яй малонча-м,— олуш.

Оцу дешнаша эхь хоьтуьйтуш деглан тхьус доладар коьртах хьаькхинчу мелчу куьйго даьстинчу йола доккха са а даьккхина:

— Баркалла, аглай, баркалла! Ас зен-дойур дац ахь сайн дуьхьа...— оллушехь чуваьллачу бригадира: «Хьо кхайкхарий, накьост председатель?» — хаьттира.

— Кхайкхара-те. Бескемпер, хлара йол йоглу-кх хьан бригаде,— Аманкуловс аьлча, неларехьа букь а берзийна лечу йовлан дог тохаделира.

— Мила ю хіара? — схъанехъа гіоъртина узбек, — о, Бэліта-хон! — аьлла, гідвахана велавеллачохъ висира, корах чухьожу малх санна. — Хіара тайпа членаш сов бевр бац бригадехъ...

Свеклашна культиваци ян йоьдучу бригада юккъера Бэліта, цуьнан коьртарчу, стигалан басахьчу косынкех евзича, тракторни культиватора тлехъ воьдучу Руслана:

— Ва Бэліта, хьоькъийла шун! — аьлла, мохъ туьйхира.

— Хьекъар ю-кх вай дика хьовзахъ! — куьг ластийра цуьнга Бэлітас.

Иштта доладелира Руслан, Бэлітий юьртбахамехъ дуьххъара болх бан.

VI

Базарахъ гонаха хъаьвзинчу жуликаша, злізъеш кхуьнан блаьрг тилийна, пухлан бой а лачкъийна яийтинчу Хазантап, неларна кхозу члєга гича кхин а догдетіра. Шегарчу догланца нел а йиллина чуяхана нана, йол стенга яхана техъа бохучун ойла ян ца кхуьура, шен бухъхъа баьллачу некъана хіотто кийтарло ловхуш.

«Йистинна», дайлла а хилла, бодашкахъ Іен и, маьрк-клажєхъ еана чуььллачу Бэлітига йист а ца хуьлура.

Катоьххана стогар а латийна, «Мама, хъан, ма глартата яйна», — йола хьяттича:

— Ієха-м ца еза со, — эліра Хазанта.

— Йоьхкин ахъ, мама, бой? — хьяттира, шен са а тлєхъ нанас базара ехъна бой тлоьрмига чохъ ца гича дог эшначу йола.

— Тісдмліна яьккхи-кх Баянта, тлаьхъара а ца яьлла, ас діаделлачух,— юх-юха базара эха некъ а боккхуш боьттира Хазанта аьшпаш.— Некъ нислур барий хьо тлаьхъа екча,— аьлла, мелхо а Бэлита бехкала а юллуш.

Шена ца юьтуш, мамас и бой йохкар а оццул дазделлачу йоле и эрна яр лалур а дарий техъа? Нанна базар къахъярхъама йолана вуно хазахетар дара иза, ткъа зе не дилліча, аьтто клезиг гинчу цунна гюьртано хир дара. Гле-меттахюьттинчу Бэлитина дадох кхин ца догӀу долу пенен а кхеттера яйначу бойнах.

— Хьо стенга яханера? — кӀадъелира, бойнах бакъдерг хигъча кхин а холча хӀутту йолу йол кхойна нана.

— Балха яханера-кх,— жоп делира свекловичнища.

— Мича балхин? — цецъелира Хазант.

— Мама, вайша кхаба гӀерташ бага са а кхаьчна лелачу хуна гӀо далла хиларе со хийла хъежна де тӀекхечи. Довзалхо кхийнар-м аттачу волий. Колхозе язъели со тахана,— аьлла, нана марапюьллира Бэлитас.

— ХӀа-хӀ?! — ши бӀаьрг а къаьрзаш, юхахилира бой яйнар-м.— Ой, хьо яла елла, ас колхозана яцо-х ца дешийтарий хьоьга...

-- Ва мама...— йистхила юьйлира, йоьхна йол.

— Схъа ма лелахъ, соь схъа... цхъа хӀума хир ю моьташ, хьох дозаллаш деш со лела... колхозе тов...— йиш йоьхнера пенан.

— Мама, со м дешна ца яьллий...

-- ХӀа-хӀ?! Кхи-м хъаха бацара ахъ цига ког ловзор...

— БӀлх а беш, цӀахъ доьшур ду ас, мама.

— Деша деза, буракашна асар дан хуур дац! — ца яшарен бат саттийра Хазанта.

— Иштта хетар дац хуна, мама, колхозехъ хъайн

йоблан цларна а цле яхача,— юучунна бод хьакхо йола-
слира Бэлита.

— Эшша!.. шен ехьна бой дуьхьалтесира Хазантана.

VII

Стохка Iай, цхьана юьрта базара яханчуьра цла йо-
гуш, буса, цхьаннан пелгаш охьа а оьгуш ши ког ба-
хьоррах, келйисина, Iасанций бен ца лелалучу Хазан-
тана собесо пенси ца магййра, колхозан болх дIа а кхоьс-
сина, цо спекуляци лелорна. Мискъала-зарратал ша ха-
ма ца бинчу колхозе го деха юьхь йоцу иза, цкъацкъа,
дукха дохко йолий ша шех летта яллал холча хIуттура.
Амма шен и байттамаллий, мацах базарахь ехьна бой
йолах чIогIа хьулдина леладора, цуьнан шех дог лазо
говзачу нанас. Массара а санна, колхоза чу са диллий
болх бе, баьхначу Бэлитин бакълер дагадеача можа
Iагор богIу Хазант, йоблан Iуналло, кху тIаьххьарчу хе-
нахь, юкъ-кара садаьIачхьана яха-ян де а долуш кога-
яхийтинера. Ненан оцу салматалло дегI дайдина звенье-
вая цле яьлча санна хи дуьллуш яра тахана свеклашна.

Колхозе еанчу кхозлагIчу шарахь Iлараяьлла звенье-
вая яра Бэлита. Къинхьегаман эвсараллип дикалIаш
гайтина ца Iечу цу комсомолкас шайп пенан газета тIехь
а, багахь а луьра кыйсам латтабо балхана бехказло-
нашца букъ беттачарций, куьг «Iарждаларна» кхоьру-
чаьрций. Социалистически йохьаллин байракх хилла
дIахIоьттина Бэлита, юьртбахаман хьалхелелорхойн со-
вешанешкахь а, газеташа а, раднос а йийца яьккхича,
кIенташа кхин а чIогIа кыйса йолийнера. Тамаша а ба-
цара къинхьегамехь тоьлларг халкъан хастамо кхолу,

ткъа и нур догу Бэлита массе-
ран а багахъ, бѣаьргахъ йол-
лура.

Звенон ткъа гектарах хло-
ранна тѣра йиъ-йиъ бѣе ткъат-
къа центнерш кху шара свек-
лаш яха тѣлаьщначу цо шен
участок кхаа муьре а екъна ле-
лайора.

Дю ловсар беллачу муьра-
на культиваци еш волчу Рус-
ланан тракторан гловга дика
йоглура сехъарчу муьрана хи
дуьллучу Бэлитин звенорчу
мехкарийин эшарца.

— Малх хьетга баьлла, зу-
дабераш, хлума а кхоллуш са-
дала деза,— звеньеваяс аьлча,
мехкарий, доккхачу арыка йи
стерчу бай тѣе баьржира, бес-
бесара зезагаш санна.

— О-о Руслан-жан, кель,
кель¹,— аьлла, Бэлитин доггах
Кульзапас куьг ластийча, трак-
торист схъа а веана, звено хлума кхалла ххира.

Къевссина болх бича юучун чемаш ца бахахъ а, хло-
рамма цѣра еанчух, къорзачу шаршо тѣехъ хлѣбттинчу
шуьнехъ кхалла котаман тѣам-глогглий, дог тало хорсам-
хох а, дилхалара бажа лахаран пѣндий, дегі дайдан
локъам-чѣепалг а, тѣе мала шийла айранний, кхин цаьр-

¹ О-о, Руслан, схъавало, схъавало.

ца мел товриг а яра. Йоккха кхалларал пайдехь и дегле ерзар хеташ, тIамарал мерза йоура балхана саьхьара хьийзинчу адамаша хIума.

— Хьо ма сиха вуьзин?— хаьттира мехкарех цхьам-ма, балалайкех пIелг а тосуш бай тIе дIатаьинчу Руслане.

— Бэлига сайн елахьара оццул а мацлур вацара со.

— Руслан, даима ийиш ю-кх хьан локхуш. ХIун боху техьа ахь цуьнца?

— Ца хаьа хьуна?

— ХIан-хIа.

— Дика ладогIал ахь,— пондарна тIаьхьара элира цхьана йоIа:

ДIадижа, дIадижа, Бэлига, вайша,
ДIадижа, дIадижа, Бэлига, вайша.
Вайша-ма жима дай, дIадижа вайша,
Вайша-ма хаза дай, дIадижа вайша..

— Баха-ам дера боху.

— Йиш-м мацаллех мимша дийр долуш ю. Иштта мукъам болу кIант лахахьа, Руслан, суна а,— аьлла, дегI ховцуш сеттира дIанехьа бай тIехь Iуьллу жеро. Кегнйрхойн, кьайлах-кьулах а, церг елаелира массеран а.

— Моллин сагIел а дахделла кху шиннан захало-м...

— ХIета. Итт класс цхьаьна чекхъяьккхина. Берахь дуьйна девзаш ду. БерхIийттара даьлла. Суна-м хаац...

— Институтера даьлчхьана...— ций а елла, охьатаь-Ира Бэлига.

— О, хIетале-м бошхепа буц яла мега. Тхойша-м кху шара бен шолгIачу курсе а ца даьлла,— гена хийтира Русланна.

— Хан-м сиха дера йолу.

— Делхъа, хлор сарахъ цхъацца де бен охъа ца доьссича ма меллаша лахло моьтта ахъа и шеран барз,— Руслана аьлча, ерриг звено глadyяхана елаелира.

Де шен ницкъ ма кхоччу къевкъинера. Йовхоно са-догъуйла йойъуш, догlмаш боддина олхазарш зlакарш гlиттийна lара меттахъхъа карах ца долуш. Мелла а шело лoъхуш бецан холбаталахъ йохкучу садолчу хlума-нийн шабар-шибаршлахъ юкъ-кара лекъ дека а хазара.

Мел бlаьрза хьовзарх мохана хьогамана ласто а дитт, кол доцу аре техкайора кlуркъамане хьийзочу йовхонан тевнан тулгlеша.

Оцу маьлхан аьтталехъ ченан можа къахъ гlиттош баьццара машина йогlура куьзганаха къегаш.

— Цхъа хъаькамма-м вогlу вайна,— ша lаьччохъ айъалуш новкъахъа дlахъаьжира Бэлита. Цига хахка-делира массеран а бlаьргаш.

— Ца вогlу меллаша-м. Гловтта деза вай,— аьлла, китмень схъанийцира Кульзапас.

— Собардейша, йиънарг дегlах йоллалц,— ха хаьр-цира жерочо.— И машина санна сиха вац шуна цу чуь-раниг-м. Хъаькам вац иза...— кхин цаl-м ала кхнале хъа-лаэккхийтира партал жеро, бегахчу маьхьарца еана схъа-хlоьттинчу «Москвича».

Звенон массо а бlаьрг «Москвичана» тlелеттера, цу чуьра вуссург тергалвеш. Гонахара чан йижча, меллаша сллаелира машинан нел. Схъанехъа букъ а берзош, ве-ана аравелира чlогlа вухавелла, юккьерчу дегlахъ стаг.

«Хlара мила ву?!»— тесира вовшашка хъаьвсинчу массеран а дага.

Веанарг, цхъана кога тlехъ кхузза сетташ, схъавир-зича: «Эшша-кх»,— аьлла, Бэлитас чlуг туйхира.

— Оссолом - Галайкум,
Руслан! Хьоькыйла шун!
— коча, схьа тле волавелн-
ра машиннара воьссинарг.

— Ва Галийкум-солом!
Хьо ма дела, Гилани,—
пондар хаьал лахбира
тракториста.

— Ташкентера воьгг-
чуьра шух бляьрг тоха
схьавирзира со-м.

— Цхьаберж макхлуш,
ширлуш, тишлуш, хьо-м
цинлуш, хазлуш, талуш
лаьтта... Къахьегарх а бац
пайда ша тле хьевза и
ирс. Чхьаврагаш санна,
дакьа а делла хлара латта
кегош дохку тхо-м... деш-
нарш а, дешазнаш а...—
Русланна туттуш, уьхан
моз деш Гилани хастийра,
цуьнан дикане сатуьйсучу
жерочо

— Цо лобх-лоьхарг ца
ло дала хлоранпа а,— гьу-
такхара яьккхина цигаьрка латийра, синтар санна сетта-
чу Гиланис.

— Руслан, цхьана цигаьрканна мукъана а зен дехьа,
мархал а делла дохкучу вайна ши куьг а ластийна тле-
веанчу кхунна,— шен ма хуьллу уьйьура жерочо Гила-
ни Бэлитина марзван.

— Томка хийчица йовхарш етта ас,— ма дарра жоп делира Руслана.

— Ва Руслан, хьо бегашина варрах висина волуш ца воллу цу эмтеэсехь?— хаьттира Гиланис.

— Со-м хьаха ца веана бегашийна. Со, халкъан ирс deboш, мехкан сий уьйучийн могларе а хюьттина болх бан веана кхуза, сайна Тамориг эрна довр доцнийла ханйта. Я дохко а ца ваьлла,— элира, жерочун, спекулянтан хабарх кхеттачу тракториста.

— Вовдуш йинарг чот яц воглуш йинарггий бен, аьлла вайн дайша. Руслан...— кхин а цаI-м ала йоллучу жерочун хабар а хадош:

— Узбекистане холхазаш эца вахана со-м, машина а ялош ма вен,— деза туьйхира Гиланис.

— Ой, хьан ю хIара?!— екхаелла хаьттира жерочо.

— Ахча дIа-м вай дагардина кхунах,— аьлла, кьайллах жерочуьнга блаьрг а талош, Бэлитина велахъежира машинахь веанарг.

— Те таттаделла-кх хьуна и дуьненан даьхний,— шичана спекулянт марзвора жерочо.

— Дуьненан даьхний-м шорта дара, и Iалашда нускал делахьара,— куралла сеттира Гилани.

— Цунна м токх Iайла яра хьан. Стунйишина нисве хьа цхьа хьо саннарг...

— Цулла а хIара схьалаца. Хьайца хьан кьийсарна кхоьру хьо?— элира жерочун хабар ца дезаделлачу Кульзапас.

— Тхан дац шичера кIант воккхуш,— Бэлита Гилани всзарг еш жоп делира жерочо Кульзапана.

— Делхьа, дог а доглу хьан-м эриа багаетта,— элира Бэлитас шиче.

— Шу ма дика мега кху малхехь,— экам велира Гилани.

— Ша ювдал яцахь, цаI-м еха ятталур яц, — Бэлитина тIе корта тесира жерочо.

— Со-м тхов бохбелча кху чохь а хала Iаь,— аьлла, машинан IиндагIе таьIира Гилани, повлакхца мох а бохуш.

— Хала хьаха хир ду и тхов шалбелча,— китмень схьанйцира Бэлитас.

— И-м ахь цIе латийча бохлур бара,— качвелира Гилани.

— Гилани, тхан балха хIуьтту хан хнлп,— аьлла дIаваха кечвелира тракторист.

— ДIавало, дIавало. Со а ву кхоъ долуш райисполкоме кхна дезаш,— элира спекулянта, дашо сахьт датархьама хене а хьожуш, хьаькамашца гIуллакх догIург хила дагахь.

Бэлита а шен звеноца тIаьхьахIоьттира, дIавоьдучу Русланна.

— Бэлита, соцуна хилахьа, жимма кьамел дара сан хьоьца,— вегалуш тавелира Гилани.

— Сан-м дац хьоьца дийца хIума!— дIайнрзира звеньевая.

— Ой, собарде, адам дац хьоьга луййринг,— элира кIархаш тIебухуш йоллучу жерочо.

— Мукъа яц со,— дIабахара уьш балха.

ТIаьхьенан ойла ца еш, карарчух Iехавала кийчаниг лар тIера воккхучу, оцу йохка-эцаро барзакъана хаьал цIинвиичу Гиланин мара гуттара хьалахьевзинера куралла, мохк боцчу элан санна. Бэлита а иштта юьххьерачу ойланен ю моьттуш иза чIогIа тIаьхьаваьллера шеца шовкь йоцчу йоьIан хье хьовзо дагахь.

Амма хІинццалц схъа Бэлитас и тІе кІавиний, цунна дог кхоинийн меттиг-м ца тосаеллера цхъанне а. Делахъ а «ахчано Іай ломахъ паста карайойту»,— бохура, хъийзина и шена тІейоьрзур ю, аьлла хетачу Гиланин даго.

Нуьцкъаш итт класс чекхъяьккхича, ша ма аллара, юьхъара лавцна спекуляци яднийна лелаш вара Гилани. Зударшца туьканахъ очарт къовсан, базарахъ шал, кортали хастон эхъ довш шарвеллачу цунна дуьненан да хетара ахча. Кхоьруш настарш егош теба Іеминчу цуьнан ши бІаьрг лелара хи санна. Шеца уьйр йоцчу, белхан адамашлахъ ийзалуш, къийлалуш хуьлура иза, ца-ра ша юьстах тоьттуьйла хууш.

Хууш ма дарра, Гилани дукха хенахъ дуьйна Руслан ца везаш а, Бэлитега чІогІа безам болуш а ву. Хилар хІун пайда бу — йоьлан безам кхечухъа соьцу. Цуьнан даго: гІиллакхен, эсала, оьзда, хьуьнарен, мерзачу тІекарен Руслан къастийна. Къинхъегамна сел тІера хиларо тІеттІа марзвора цуина иза. Бэлитина хаьара адамн ирсей, хастамей боьду нийса некъ боккхург хъанал къинхъегам буйла. Амма дуьненан напха лобху важа некъаш, мел чІаггаш еттахъ а, хъийзина бердах лелхар дуьла хуучу Бэлитина кхоам хетара эша хъаьхна лелачу Гиланех. Аттачу ойланан хийла адамаш харцахъа даьхна беркат доцу некъаш, и бакъахъа воьрзийла лууш далхийра йоІа. Ткъа и харцахъа туьдучу Гиланина тІехъ а, чохъ а ша Русланал тоьлаш валлар Бэлитега ца лалучу а докхуш, цуьнан безам шегахъа талабаьлла моттара.

Амма и бІостанехъа дара бакъ долчунна. Берахъ дуьйна а цуьнан амалшна реза йоцчу Бэлитин вуно чІогІа безам беддера юкъараллин къинхъегамах къехкаш, халкъан боларна пебетташ, порах оьций еза юкхуш, са

яккхархьама доцург дуйцуш, адамний наьлалт лехь
ваьллачу Гиланех.

Шен машинах Руслан хьаго, колхозхошна вазвала,
Бэлитина марзвала дагахь веанчу спекулянтан хлушт
хнлира. Адамаш кхаьрдачу спекулянтан цIарматаллех
хьаьгийла дацара, кьинхьегамо эмтеэсехь гIарвохучу
трактористан.

Колхозхой шех ца бешийла хнинчу Гиланига шена
хетачу тIера дикка хIуманаш яйтийтира Бэлитас аьл-
лачо: «Сан-м дац хьоьца дийца хIума!»

— Ахь бахара... — яхьеллера некъ ца нисбеллачу Ги-
ланин бат.

— Ой, кхин башха, хьуна мараэккхар яра и, Руслан-
на хьалхха. Ухьучу хIуманой, хазачу Iаьнарой ерзайо
йол тIе. Звенона хьалха цунна юьхькIам бара, ши куьг
ластийна а ца воьлуш, кховдо Iаж, кампет ахь еанехь,—
спекулянт «лакха» кечлуш тIейолаелира жеро.

— И кег-мерса хIума-м хала ма яцара...

— БIаьрмициг вара хьо-м. Ирахь Iойла ярна, хьох
косынка йоллу хIун хан ю? — элира жерочо хьовзочуха.

— Хьайн бIилциг яй хьо... — аьлла, кьорза ши ко-
сынка киснара схьаяьккхинчу Гиланис,— Бэлитиниг
дIаьла яхьар юй хьо? — хаьттира.

— Хьанах?

— Русланах.

— Со ехна-м яц цунна,— аьлла, «елIра хIетте а»,
дагахь тIетоьхначу жерочун дегIе йовхо хьаьдира. «Ма-
ца хир ду техьа и?.. маца...» — хоьттучу ойланащца кIамъ-
еш ехьара иза.

Руслан дага а воьхна яла йоллура жеро, далхо йиш
а йоцуш. Цо ша ма аллара, шичера кIант а муха вок-
кхур ву? Эхь-бехк лаьцна-м Iийр яцара жеро. Русланах

погура. Цхъана «цавехера» цла еанчу кхунна, доллучуна тлехъ а дикалла вуьйцу и везарх тоьий? Хъанна хаба...

Шичан чухалеш ца евзан Бэлита санна, жерочуьнца хецца тлехерен вара цуьнан дагара ца хуун тракторист. Цу шиннан оцу дог цленаллех, Руслан шена а вуьсуш, Бэлита бердах яхийта Гиланнца захало дуьйцуш пайдаоьцуш яра жеро. Цунна хаъара, бляьрга буйн а хьийзош, шича цу марера сиха йоьрзар юйла. Тлаккха, шича шен денна тле хлоттаян лаар а кхочушхуьлур цуьнан.

— Ма блокъажабо-кх ахь оцу трактора тлехъ кхар воьн волчу Русланах! — ша муха боху ца хуучу трактористана и хазарна дагахъ кхоьруш дласа хъаьжира жеро. Шайшиннан хабар ца хеззе уьш бевлла хиларо паргатыьккхинчу цо тлетуьйхира: — Цу якъаеллачу тракторал клада машина тоьлийла хоуьйтуш жимма меттахъхъахъа. Со, берзан глуг хилла цу шинна юккъе хьийзарх пайда бац... Руслан-м, бляьрган неглар тохали йол йинхъна карайойту тайпа дай. Генара лекхинчу зурманах лехаяла кийчча хуьлу цхъайолу йол. Ткъа иза: «Вайша институт чекхъаьккхича...» — бохуш, цунна цхъа рахъ буьттуш ву.

— Кху буьйсанашкахъ кхин цкъа а ирахъ лайта тхойша. Цигахъ цо дог кхоййна меттиг ца йой — баккхийнах тосур бу ас цуьнан ненан коча, — элира Гиланис, трактор болх бан йоласллачухъа кхоьлнна дла а хьожуш.

— Дош лела нах а бахийта. Нус лейийриг а даккха юккъе. Ткъа глодо-гладдахъ, цхъа ког а хлоттабай, хьарччаяй марайолла. Тлаккха дац цунах хьо воццо почем а эр. — Гилансра ши косынка схъайцира жерочо. — Ас хлара дла а луш, сайн ма хуьллу локхур ю иза. Кхана-сара данехъа вола. Со гало. Дегабааме Руслан а шек

ваьрий... Марша глойла, — длайорззушехь лаьхьанна тлейоттаелла жеро, кхераелла длайккхира.

— Ас мерза даош, хаза духуш, — куйгаш тлехь лелор ю ала-кх, — куйган эшара йодика еш машина ваьлла, Гилани оцу басара дла а хьажийна йовду жеро, культивацина делкьал тлаьхьа шолгла гобохьуш воьлчу трактористана тлехачча йоллура. Звенона гергахь, цунна тле ларамаза лоттаелларг хирриг болар ловруш гьулчаш йохучу жерочун дог суьлтана дуйлура, Русланна качьяла кечлуш самса а юьйлуш. Кледлахула ша Бэлитца кьуйсучу цуьнга ала хьуманаш дукха дара кхуьнан дагахь. Амма, билггал кхечуьнан буйна воьдийла хича дарехь и кьовса а хьевзина эхь ца хета жеро, Бэлитца повкьара длайлалц дог ханйта ца хьуттуш, хала садеташ яра

— Тахана ца кхичьнарг дан кхане йоцуш санна, ма сиха хийза-кх хьо, — коча елакьежаш сеттира жеро.

— Кханенга теттина гелан цлога хоттаза дисинийла хавий хьуна? — ханйтира асаршка хьажа тракторара воьссичу Руслана.

— Гела-м цлагара а магара. Хьо кхоалохьа.

— Стунйиша йийр яц...

— Шеро хударехьа уьйзу. Хьо ца кхета... — жерочо аьлча: «И хьун дара?..» — суй тесира, леррина цуьнан бляра хьаьжинчу трактористан ойлано. — Шайхалла досса доладелла моьтташ ю со-м хьоьга, Руслан, кху тлаьхьарчу хенахь?

— Хьунда бах ахь? — хавьтира Руслана.

— Дера бах... хлан-хла, дуьтур вай и... — кечвора жерочо и шех теша.

— Хьун ду иза?

— Хьайна хуур ду хьуна.

— Ой, дийцахъа, — дубхе кхиа лтира Русланна.

— Хьо воггарг... Хьуна «вак-вак» бохуш, Гилани-на тевна хаа йоллу сан шича, — халахета сурт хлот-тийра жерочо.

— ХІа-хІ?! — бос бахара трактористан.

— Пусар ма делахъ. И саннарш хІор кертан маѲ-Іехъ лаѲтта. Стигала бухъ хъакхалахъ а, зокх дара йоІана корта ца тухийла. Холчохъ ю цуьнан нана и язъян гІерташ. ХІоранна а хета ша тІеваѲлла барз ле-кха. Ахъ когаш билина хи мийлича а яцара иза, шича юѲ-цуш товш дацахъ а, хъан зуда. Хьуна хьо санна, ког тоѲх-ханчохъ хи а доккхур долуш, дика-вонна собарах юѲз-зина хІусамнана карор ю. Токх Іехъа. Ас нузур дин хьо дохко ца валийта... — соцунгІа хиллачу жерочо лерина лѲхура цунна хетарг, шеконо хаѲал човхийнчу Рус-ланан юѲхъа тІехъ.

— Хьуна цхъа хІуманаш-м хуучух тера ду...

— Хьуна а хуур дара... Зударех-м тешам баций. Да-ла ларвойла церан исс Іилманах. ХьѲга мотт маргІал а лебеш, гой хьуна, хІара узбекийн газа я, аѲлла хилла шена Гиланига, — хІилланен къуѲйлуш етира жерочо косынка Руслане.

— Маций?

— Хаац. СоѲ-м хІиннца елин цо хІара, хьох ца кхе-тийтар тІе а дуѲллуш. КІелдІахула хІорш а лелош ет-таш хилла-кх цо вай долчохъ цунна и кІес...

— Хуур ду-кх... — цергаш хъакхийра, дукха тешош цо дийцаро шекваѲккхинчу Руслана.

— Ахъ хІун дей: жІаѲлел башха тергал ма е. Хьо юха мел гІирттин марзлуш, шаѲш тІаѲхъадовлу и санна долу зудабераш. Амма церан мах хуурш Іеха ца ло. ХІара

багах ма яккха. Вай-х кьовлалур ду и шиъ... Вуьшта, и вайгахъа-м дара, кхеташ стаг хилча.

— ХIундий?

— Дерриг хайта хьох а бац тешам. Хуъ-хууш... Вон-м диканан юьхъ яй. ТIаьхъа тайна бал тоьла. Шорта хила, шорта. Сиха дахана хи хIордах ца кхетта, боху, — дIаяхара жеро, ойланашца тIаьхъа хьобжжучохъ Руслан а витина.

Питанечу хабаршна акхаяьллачохъ даханчу кIохцална астагI лелхаш яхана, вуьшта а балхана бехказло хьовзо тIера жеро, текхаш тIекхочуш звено хи диллина йолуш йоллура.

— Наха «муш бежа, хабар доца», — олуш, и хьан хабар-м малхбузенга ма дели, — элира Бэлитас, реза яцар кьедочу озаца, китмень тесна, хи вукху карсоле а дерзош.

— Шарьелларг марера а йогIу хан яра ахь ког хьобкхуш дуьйна-м, кхобссира Кульзапан лулахочо а.

— Дог ма этIадахъара-кх ахь. Хуур ду вайна хьомичхъа, мосазза йобда а — йинчу Iоттарх кхийтира жеро. — Ма ког лозу-кх сан. Ца гIо вай? Малх дIалачкъале хитIа кхуььург.

— Кхана хьаьжкIашна асара даха деза. Жимма тIаьхъадахана а, тахана девлча бакъахъа дара вай, — церап дагара хаа, мехкаршка хьаьжира звенье-вая.

Ерриг звено Бэлитин бага а хьаьжна яра. Эшахъ мел хьалхе балха бакха а, ца торуш меттиг Iоттаелча маьркIажалц и бан а барт болуш, — цаI массаьргахъа, мас-со а цхьаьнгахъа — яра мехкарийн звено.

«ТIаьхъара тIедужийла тIаьхъаюьсуйолчуина!» — аьлла, балхана кадоккхучу эшаршца тIетаьIна мехка-

рий, малх чубуза кхохкалуш бевлира шекар доккхучу свеклийн ткъа гектарна хи диллина.

Звено ца яха новкъа элира, китменаш белш тле а ехкина. Бэлит сихъелла, тракторан глар-тата дайначу аглорхъа длахъоьжура. Цигахъа хыйзайора, цуьнан дагара хуучу мехкарша а яьлнеш. Iадда лаьтташ яра трактор. «Цуина хIун хилла техъа?» — буьхъара ийалора Бэлита.

— Тракторна цаI хилла хир ду. Тахана хамталлаш еш ю цуьнан иза, — элира жерочо.

— Цуьнга-м хамталлаш ма ца яйтора цо. Ша...

— Я лампица болх бан воллу хир ву... Дуьлойша, и-м говрахъ вара, — цлехъа йолаелира жеро.

— Руслан, хьуна хIун хилла?.. — мохъ туьйхира Бэлитас. Лечано лесточу бойначу тIомах тера дара, дIагIо аьлла, Руслана тесна куьг. Цо дагах даьтта хъаькхначу жерочо:

— ЦаI хир ду. Масанийн хуьлу божарийн гIуллакх, — элира. — Вай-х тера ца вахара Гилани-м, пах санна кIедачу машинахъ, — тле а тухуш.

Ца доьлху шаьш дикка гена девлча а кест-кеста юха хьожура Бэлита тракторист висинчухъа, жеро тIаьхъ-тIаьхъа чIогIа делхара астарIа. И «лонкI-тIох» далла доккха хIума а дацар когана хилларг-м, цо дестийне-ра-кх.

— ОхI-вай, со ялац, жимма са ца далахъ, — аьлла, охъахьначу жерочо: — шу дIадуьло. Со Бэлитица меллаша бен ялур яц, — элира.

Мехкарий дIабахара, кху шиннан китменаш а эцна

— ЧIогIа лозу хьан ког? — дог эцарен хаьттира звеньсваяс, таьIна Iечу жерочуьнга.

— Ов чIогIа детташ кхерийна со-м кхуо. Кхунах

дїовш далахъ...—оллаелира шича, Бэлита шена кладъ-ян. Дийначух а, дийназчух а къай, кхоам хетан кичча Іен Бэлита яла-ян хъавзира Паладина.

— Сайна чу садиллина йолу дела езий суна-м хьо дукха, — шича марайобллира Паладас. — Сих а елла, ирсах яларна кхоьру-кх, со санна. Сайн марий динехъ гоьлтла ког а баьккхнна Іеш хин йолчу ас лелориг гой хьуна. Варийлахъ, ас дина дика ду хьуна, сурт санначу хъайн Гиланех ма яьллахъ...

— Витахъа...

— Ма вита. Дика майра зудчун ялсамане ю. Цуьнан догІанаш хьоьгахъ ду. Хаза ву, хьал ду, хьо езаш вала воллу. Ког коша а кховдийна лаьтта и цхьа наний бси новкъа хІума а, я дан-дита а доцуш, майрачо чукхоь-хьург дууш, эла санна Іойла ю. И меттгаш карош яц... Дика гІоле хилин суна-м, йолало вайша? — меллаша шичана тІе а таьлаш, хьалагІаьттира Палада.

Жерочун говзачу хабаро дукха кладийна Бэлита, хетарг аьлла йист ца хилалора, оццул шеца «дог цІенчун» дош кагда там ца хеташ.

— Зуда ша кхабийта йобду марий. Ткъа Руслане яханчун елла дІаяллалц яца деза. Зуда тишъен тайпа ду иза... — ког лазийнчуха астагІа яхара жеро.

— Со ца еша хьуна цІийнден баьрчехъ яжа маре йобдучух. Шуьнехъ санна, майрчун хенехъ хила еза зуда балхахъ а, —элира Бэлитас, болар тІе а тухуш.

— Юьхъ мазакъ йолош зудчан куьйгаш балхо берчашка дихъча, майрчун ойла ялкхан тІе йолу, бод санна кледа клайниг езало...

— Дера хІета, балхахъ ю бохуш модашна муст а елла, месех межарг беш муцІа а йоблла лелахъ, чохъ майрчун хьовха, кетІахъ лулахочун а дог керчар ма ду

хьо гича. Цхъана а хлуманна тлехь майра нехачех ца хьаьггарг хила сза зуда, —элира звеньеваяс.

— Ма цхъана дагара ду-кх шуьша. Хьо эрча ца йолуьйтуш, кхокха санна хьуна го туьйсур болуш ву Гнлани. Ма го суна хьан нрс... Нехачуьнга безам ма бахханехь шен зудчанна коч эцча и кхин а марзло боху. Гилани и тайпа стаг ву. Вайшиннан хIара косынкаш еана-кх Ташкентера. Хьажал...—ши косынка дIаетира жерочо...—ДIазца хьайна еззарг.—Хьан бIаьргашца хIара йогIу,—цIечу экъан тлехь стигалан басахь егнарг хастийра цо. И ца дезаделла, сурт даккха санна Паладин бIаьра хьаьжинчу Бэлитин ойланех хьаьрчина уьйриг хилла. «ХIара хIун ду техьа?» — хьоттура, цу оьрган юьхьиг лобхучу цо ша шега.

— Цуьнан косынка а, я и ша а ца оьшу суна,— шинчан бIаьрга тIе бIаьрг хIоттийра Бэлитас.

Даккхий синош дахаррий бен кхин вовшашка йист ца хуьлуш, борз, газий санна йогIу ши шинча эвлах чуюлуш маьркIажан бода кьовлабеллера, Iуьйранна доьша дутгург летара буйсанна сакхо ян марсадевлла жIалеш.

— Ма дийцахьа тIаьхьа байттамалла хнидерг...—эккхийтира жерочо, ша дагахь текхийнчу чaьлхаш юккьера.

— Ас аьллий — дIадаьлла! — хадийра Бэлитас.

— Дера, ду-кх, трактористо-х ма ца тохкур вайна хIорш...

— Русланца-м вай коьрттаIуьйра а мегар дара,—дагахь кIант хьаьстира, бодашкахь шега гома хьоьжу жеро ца гучу Бэлитас. «Къен ву хьуна и со дийна мел ю!...» — дагахь олуш хьакхийнчу цергашца шен мотт Iаьвшира жерочо.

Халла йист хиллачу цуьнан кетлахь Йодика а йина йобду Бэлита ца кхаьчча, цуьнан нана учахь суьлхьанаш а хьийзош леш яра.

— Йо! хьо ма хьеелира. Яаллах!— аьлла, латкъа-машка яхара, ирахлотта йоблла нана.

— Кхана хьаьжклашна асара даха деза дела свеклашна хи диллина довла глерташ садовнга даха-кх, мама,— чу иккхина стогар а латийна, юучуина тохаелира Бэлита. Чоь а, аре а денъелира и ца кхаьчча. Шена йиш-малаш ечу циган кlorнена хичаш а еш, неларге хьий-зара цлагара клайн клеа а. Кхоллачуьнца цу шинна юкктехь маслалат а дина, гарзнаш ян хлоьттира йо!.

— Ва мама, ахь ма «ах!-ух!» до?

— Гатлуш са мере кхаьчнера сан... Матар тасале и чайнаш докка дагахь Дунгановке яхана со яла-м ца ели новкъахь знаш а доьлла...— дийца а ца луш, схьаш сецира нана.

Цунна догдаьтлачу йоле мегарг бод а ца карчалорз окхло тлехь.— И дала хан яхъярг базарахь ца кхеттехь со-м тховса йисина яллера цигахь...— дуьйцура нанас халла.

— Мила вара иза?

— Гилани. Беркат я! и клант, цуьнгара гиллакх. Сиркхо юйла хиинчу цо йигина лобрашка банканаш а йоглийтина мащинахь яздийна ца ялин. Сан бете цо ца кхачош хлуи йитин: Iаж, хьач, кхор, кампет, булка — масане ю уьш цу тускар чохь,— сеничуьрчу тускар тле пелг хьажйра нанас. — Цуьнан оьзда хабар, комаьрша куьг, тлахъаьлла хилар... хьекъалан корта бу-кх, хьекъалан корта. Цунна ага эрна ца техкийна. Ирс я! и неьцал-гIа хлуттуволчу стунненан! Ма клант воцуш мегар ю-кх

иза. ЯаллахI, яаллахI. Хи дахъа, Бэлита,— Iайла таеш меттахъхъайра йоккхастаг.

Цунна хаъара Гилани цхъана хенахъ шен йоIана гIехыйзаш варийла а, Бэлитин цуьнца шовкъ ца яр а. Вуьшта, уьш цкъа а ца хиинчуха тахана Гиланица чекхъябллачу нанна шен йишин йоI Бэлитера Руслан ваккха гIертыйла ца хаъара. Амма хиънхъ а и гомам хетар дацара вукхуьнан таронаша корта хьовзийнчу цунна.

— Хъажахъа, шен хилла-кх цуьнан машин... Цо и эцна олу а ца хезнсра суна-м...

— Витахъа, мама, ма кIордий-кх суна и Гилани,— е чу чоьлла хьовзийра Бэлитас.

— КIордийна, гIаланаш санна ценош деш воллу и, леррина школа чекх а яьккхина колхоз декъала яи даханчу шаьшшиннх тера воцу дела.

— Мича «шаьшшиннх»?

— Хьох, Русланах!..

— Тхох ма ветталахъ, мама, и спекулянт. Руслане ца кхочуш цуьнан...— гIаьхьадогIучух нана кхетийла хууш, гIадъяхана елаелира Бэлита.

— КъорIанор, Гиланига яханарг хи чу плелг а ца тухуш-м ехар ю...

— Жеро мегар яцара техъа цунна,— забар йира Бэлитас.

— Мила жеро?

— Ой, хьо яц маьIа-моза а кхетаза жеро?— эссала, говза и хьовза а еш, нанна хьалха гарзанийн хедар хIоттийра йоIа.

— Хьий, хьо яла елла!— аьлла, кIорггера йоьIан бIаьра хьаьжинчу ненан даго диканиг ца хьоьхучух те-дара.

ШолгIа бутт бара и Гиланис сана косынка Бэлитас дIайиллина моьтташ Руслан цуьнца хIетталицлерачун эххал а воцу.

«Цара мел лечкьадахь а, нанас цуьнан хесторехь Бэлита Гиланига йобдучух тера ду»,— бохуш, жерочо шена и везаран кьедамашца хыйзабора зударийн чуч-чухулеш ца хуучу трактористан корта. «Ахь тIехьнйзош ца хиллехь цо косынка хIунда йохьур яра хьуна?..» — ала воллу со Бэлитига, боху Руслан: «Вай-й, дала лар-дойла вайша цу балех. Хьан багах даларца хуур дара цу шинна и хьох ас тоьхнийла...» — бохуш кьуьйлура жерочо.

Ткьа «Вайшинна юккье хIун доьлла, хьайна цатайнарг дийцахь»,— аьлла, дагаяьлча Русланина ша кIезиг хетар ю моьтташ, эсаро човхийна гIа санна, баса а яьлла лелара Бэлита.

Кьамеле ца даларал совнаха, кьайлаххий бен вовшийн бIаьра а ца хьожуш шаьшшиь эгIарх жерочун, Гиланин мел луурдаьлла ца хуучу Бэлитиний, Русланный комсомольцашший бен чу ца буьтучу тховсалерчу собранехь хнира шаьшшиннан бала кхаьчна адамаш дуйла.

— ХIинца дийца дезарг, накьостий, вайн шинна членах лаьцна ду,— элира ВЛКСМ-н секретара.— Цу хьокьехь кьамел дан дош лур ду вай Байжарасовйна.

— Накьостий!— йолаелира Кульзапа.— Вай массарна а ма хаьара, Бэлитий, Русланный вовшашна чу садиллина дукхадезаш, ши кхокха санна бертахь, институтера даьлча зудий, майрий хила дагахь схьадогIуш дара. Ткьа кху тIаьххьарчу хенахь церга тIера балда-м

муххале а ца ойу, цадаьллачу декъаний бен вовшийн бѣаьра а ца хьожу. Вайн комитето суна тѣдилланера кху шинна юккѣе иккхинчу цатаман дуьхе кхиар...— дуьйцура комсомолко.

Чуьрчара, юкѣ-кара вовшашна лере а телаш, далхо шиѣ а тергалдеш, лерина ладоьгIура къамеле. Бѣлитий, Русланий цѣнкѣа хьаьжжинчохь дисинера кортош а охкийна. Шаьшшиѣ дийцадаьккхинчех бехк лецахь а, цѣран Iуналлех дозалла дечу цу шиннах хIораннен даго: «Дала орца доцуш ца хилла со-м», — бохура.

—...Соь дийца ца туьгу хIорш шайна юккѣе и вас йоьल्लीна бахъана. Цхьабосса лечкъадо шиммо а. Амма собранина дарѣ дан деза. Вай дерриге а цхьа комсомольцаш ду, вовшашна тIехIоьттинчух жоп а луш...

— Шаьшшиѣ комсомолехь Iахь-м дийца деза,— Кульзапан къамела юкѣаиккхира кегийрхойн бригадир.

— Масанин хуьлу, накѣостий, дийца мегарг а, ца...

— Эццахь сацийталахь ахь, Ризван,— элира комитетан секретара.— Комсомольцехь там бац хьуламаш, цуьнан дагара накѣосташна хууш хила деза. Вай хоьттур дац дийца ца догIург. И ша ду. Амма цуьнан синкѣерам бохабойтур бац сингаттаме.

— Суна цхьа хIума дагадогIу, накѣостий,— дийцина йолуш яра Кульзапа.— Тхан звено свеклашна хи дуьллуш яра. Машинахь цига веара Гилани...

— И мила ву?

— Цхьа спекулянт ву-кх, Бѣлитина тIехьийза ша, бохуш лелаш. Тхан звенорчу цхьаьнца дѣха къамел а дина, дIавахара иза. Цу шолгIачу дийнахь дуьйна вовшашца нийса доцуш ду хIара шиѣ. Цо тхан звеном бал-

хана а новкъарло ян тарло. Цхъана хIумано садуург дог ца догIуш хуьлу. И хаало кху шингехь. Пуллакхана хIара шиъ маллур ду-м ца бах ас. Хъанна хаъа... Биъ ког боллушехь йолу говр гал... Свеклаш хилла йовлуш йохку. Царна гIаьхъакхийна хъаьжкIаш йоьлху. Тхан гIелацам шуна ма хаьпий... Бакъдуй и, Бэлита?— охъахиира Кульзапа.

Бэлита йистхиларе хьоьжучу залан гIар-тата дайнера, моза бедча а хезаш.

— Мила яра и Гиланица къамел динарг?

— Тхан шича...— аьллачу Бэлитина шен некхан-ваз хIунда кхийсало ца хаъара.

— ХIун дуьйцура цо цуьнца?

— Кхунна захало дуьйцу хир ду-кх! — кхоьссира Iе ца веллачу Руслана.

— Цхъамма ца дийцича доли и, ва Руслан?— Гиланигахъа уьйзира Ризвана.

— ХIунда ца долу?.. Шен коьртан да Бэлита ша ю. Нахе захало дийцийта и мотт сецца-м яц...

— Юкъарчух марий оьху мехкарий кхачийна, Ризван! ДIаевлла уьш бухку-оьцу заманаш...

— Же, ма Iел, дийцал, Бэлита,— элира собранин председателя, Ризвана аьллачунна дуьхьал некх санна ека йоьллачу залана горгали а бекош.

— Суна-м хаац хIун дуьйцур ду...— хъалагIаьттира Бэлита.

— Шаьшшиъ хIунда ийгIана...

— Со-м яц... — елхар иккхира Бэлитин.

— Накъостий! Вай харц луьй. Везачуьнца тар, ца везачуьнца эгIар — йоьлап шен лаам бу. Вайн бакъо яц цуьнан беамак отчет еха,— Бэлита мера яккха гIерта-ра Ризван.

— Вай безамах отчет ца йовху, цуьнан безаман некъ ловцург ловху. И, бакъо хъовха, вайн сийлахъ декхар ду, накъостий комсомольцаш! «Уьйр-безамийн» питапех ца кхуьу йол, клант эрна вовшашца гамло. Хлуи хаьа оцу глалатонан дакъа кху шинга кхаьччи а. Хлара шитъ вовшашна хьакъду, вайх лечкъош волла цхьаннах ца яллахъ. «Тийнчух ма теша, чехкачух ма кхера» а хуьлу,— хьовхура колхозерчу комсомольцийн куьйгалхочо.

— Шайна хуур ду, хьуна, шайн варданан барам,— ле ца лора Ризван.

— Цхьана а комсомольцан безам боцчу цу спекулянтана тлаьхьа возучу хьан барам а бу хьуна буста безаш-м,— элира бригадира.

— Сто граммана тлаьхьа бердах эkkха волчу кху ловдална и овхьу хир ю цо,— тлехтуьйхира Кульзапас.

— Сацийталахъ хинца...— ца тайра Ризванна.

— Кхар ялхо хьан и тлехере йнийца йнлла ца кхуьуш лаь комитет, Ризван,— элира секретара.

— Ой, доттаглаллина а шуьгара мукъ баккха-м ца беза?

— Комсомольцан хуьлу спекулянтаца доттаглалла?!

— И кхето глертийла а хлуи хаьа шуна со?

— Теллича хуур ду и-м... Вай хьело, Бэлита...

— Сан-м дац...— ца дийцалора Бэлитига.

— Ткъа ахь, Руслан?..

— Сайна хуург-м дуйцур ду. Цу дийнахъ тлеханчу Паладас, соьга цал а дуйцуш, хлара Гиланига яха етталуш ю, хан йилличух тера а ду, элира...

— Хьо виталахъ цунах теша-м...

— Кху шинна Ташкентера цо еана косынкаш а гира суна. Еарий?— Руслана хаттарен корта тесира Бэлитига.

— Цо яр пайда буй?..

— Ахь дла ца тиллича бахий ахь? Йоьдучу буса кечъяла йитина хир ю,— ца лалуш вегавора Руслан.— Тлаккха сецца-кх со кхуьнга со кхин ца левайта...

Шичо шега дийцинарш хIинца Руслана бохучуьнца дусташ, луьттуш, социьла дайна Iечу Бэлитас куьйгаш хьерчош, пIелгаш сеттадора, жерочо шаьшшинна юккье дIовш детташ хиларх кхиа мел юьйли, балдаш а Iуьй-шуш.

— Кхин Бэлитех дага а ца волушший?

— И стена эшара, шен шичо хIара схьяягарйича?

— Ас эр дара!.. — хьаланккхира Бэлита.

— Алал.

— Накъостий, айса куьг ца тоьхначу цу косынкица а, я и яийтинчу Гиланица а сайн Iуллакх дац элира ас Паладега. Ткъя, кхунах и ас лачкьор — хIара шиъ вов-шийн кочавахарна кхерар дара,— елха догъоьхуш соь-цура Бэлита.

— Вовшех ца кхуьуш доьхна лела кх шуьша,— элира Кульзапас.

Дукхахболу бехк Русланан бу. Цунна Гилани везахь новкъа ца гIерта а, Бэлитига хаьттинехь...

— Хаьттинехь, цу дуьне ма дааро тхуна юккье бина мотт гуча-м бер бара, хIара кхуза а ца долуш,— дикка саметта деанчу Бэлитин аз а тоделира.

— Хьуна хIун хета, Руслан? — хаьттира брига-дира.

— Дера, Бэлита бакъ ма луьй. Сан хьекъал ца кхаьчна. Шуна баркалла, накъостий. Бэлита, кьинтIера яла дохковаьллачу ас хьайн эшнийчу дагна,— шен ле-дарлонна комсомольцашна хьалхха мукIарло дина Рус-лан, собрани дIаяьлча Бэлита цIаэцна воьдура.

Діа мел ихинчийл сирла, сема а, ціена, мерза а хетара цу шиннан и аьхкенан йоца буйса. Дала а делла, шайшшиъ духа денделча санна хетара. Стигалахъ дохку седарчий а, дуьненан йист а — шадерг, х'иницалц санна генахъ доцуш, кховдийча куьг кхоччехъ хетара тховса. Мел дийцича а лах ца лора Іаьинчийн барз. Муха лахло, х'ун хан яра уьш иштта охьаховшаза...

—...Цундела, бакъ ца вуьту, хуьна, оьрсаша безама юкъя кхозлаг'ниг. Вай санна наршнеш а ца лелош, шайш реза дерриг до церан йолій, к'антий. Нийса а ду. Дахан-Іен цу шиннан деза. Т'аккха пеларал арахъа хиндерг диканний бен царна юкъя Інттадала ца dorly.

— Гой хуьна, цу хъан шичо вайшинна динарг. Э-э, хуур ду-кх!.. Х'инца вайша тешнабехко санна, нитто ша къовзийча аьлла-кхин цунна цхьаммо: «х'инца дуьйна-м билгал яра хьо ор чу яьлла нохчийн буц». Бэлига, вайшиннан ши седа муьлхарниг бу техъа...— Руслана аьлча, хъалахъаьжина и шиъ серла даьккхира т'аьхъабахана г'оттучу дато батто. Д'атезачу цаьпцалган екар шера къаьстачу цу шинна, тамаша бара, дикачу пхьоро тодина сахът санна лела девлачу шайн дегнийн деттадалар х'инца ца хазахъ.

Доттаг'аша, ца моьттачу ирсе кхачийнчу цу шинна х'ара дерриг маьлхан дуьне шайшшиннан хетара. И хуур дара беттан сехъ елакъежачу церан яххьех. Маза-ла дешех лур яцара кху шимма тховсалера буйса. Мах бан а бац иштачу буйсанан! Кхин а дика хир дара, да-висарг я!.. Х'ун дош дара кху буса хенах ха а тоьхна, хъаьрччина цаїийча! И тоьлийла ца хуушший, цунах ца хьоьгушший-м х'ара шиъ а ца Іара кхозлаг'ниг юккье тарваллал вовшашна хера а даьлла. Вовшихъхъакха-делча мелхо а дагна дуьллуш долу сир, цхьаболчу.

нохчаша шаьшшиннан доьжна аларна эрна кхоьру-
ра-кх.

— Дависа шен делаI, буса мукъана а вайшта хилий-
ша,— элира, кхарна болчу аьттонна, петохна тIехво-
луш воллучо.

Къена а, къуона а вац цхъана хенахь цу гIиллакхо
бале ца лоцуш. Муха хуьлу: кIант везазий, йоI езазий
дуьсуш адам дац. Дагара а далхош, вовших марзо эца
безамаш ца буьтучу бодашка а хIиттина, кхечу къаьм-
нийн паргIатбаьллачу безаман ловзарх хьоьгуш, Iада-
тан тишделлачу зIарах чекхъхуьйсусх лаьтта нохчийн
цхьаболу кегийрхой, шай-шай хьалхавала ца хIуттуш,
амма и харцийнчунна тIаьххье дIахецабала кийчча.
«Хьалхарг вай со!»— аьлла, бал дIаболо да ца волуш.

ХитIахь луьйчуш айми чуэккхарх къовсучохь «ТIаьх-
харг вай со!»— ала сикхо массо а, хIунда аьлча, хьан-
на хаьа бух ца гучу хичохь лазавай а. Ткъа буьрканах
ловзуш, и дIа гена тоьхначух вукхар хазахеташ тамаша
бен дела «Хьалхарг вай со!»— мерза хета хIоранне а.
Тамаша а бац. Зокх дац дикачу цIарла вьодийла! Цу-
нах мила ца хьоьгу? КIорда ца до адамашна шайна бер-
кат даьлларг хесто!

— Ма ирча дара-кх: «Хьайн Гиланига хатта ахь!»—
аьлла хьо соьга агIор хьаьжина де. ХIетахь лазийна дог —
хIиннца туьйш ду-кх сан, Руслан, — аьллачу Бэлитин
бIаьргаш чу мела хн хьаьдира.

И дара Руслан Бэлитин звенон свеклашна шозлагIа
культивацн еш волуш. Участке бIаьрг бетташ лаьттачу
Бэлитина тIех ма веллинехь дуьйна свеклаш цьостуш
вьоду культиваторщик Руслан иттех метр гена ваьллера.
ЦIеххъана и гинчу звеньеваяс цунна тIаьхъа мохь лаьл-
лира: «ХIей вьодарг, ши бIаьрг бац хьан? Вухахъажа!»

— «Кхин товр а доцуш ийгана даьлла техьа тхой-ша?»— аьлла, бӀаьргаш дуьхьал марха сара суна. Оцу хьан маьхьаро метта ца валийнехь, со-м юьххье вала мегаш вара уьш хедош. Амма аш метта сиха-м хӀиттий-ра уьш.— цигаьрка латийра Руслана.

— ХӀор мукъачу сарахь маьрккӀажехь охьяюьжура со гӀан гархьама. Цу бусачул ирча гӀан ца дайна суна цкъа а. Новкъахь, забар ечуха, доккха Ӏаьржа жӀаьла суна тӀе а хохкий, тӀепаза йовний Палада. Цу жӀаьло сох кадетташехь, «Гиланига кхайкха»,— аьлла, уллоху-ла а ваьлла дӀавахара хьо. ХӀетахь дуьйна пхьагалан набьеш схьаюьгӀу со, ахь сайга и кхин аларна кхоь-руш,— егаелира йоӀ.

— Ма кхералахь... Шелло хьо?— хьаттира кӀанта.

— ХӀан-хӀа. И гӀан хьахор а ца дезало-кх дегӀана...

— Кхузара буьйсанахь сиха шелӀо дерзийчу тӀул-гийн лаьмнаша, — шен пинжак Бэлитина кхоьллира Руслана.— Баьццарчу патархь Ӏуьллучу нана-кавка-зачаьрга кхочур яц хӀорш,— аьлла, тӀе а тухуш.

— Цкъа гур-м ю, хьуна, вайна уьш а,— Бэлитас аьлча, ойланаша хьаьшира и шиъ.— Даьдала, ма свек-лаш йолор ю-кх ас цу вайн вархӀа а дех дисинчу лаьт-тахь. Цхьа хьекъар ю уьш цигахь! — тӀемаш даьлча сап-на, аьаелира Бэлитин дог-ойла.

— Цар-м дика догӀмаш кхузахь а хьоцу. Хьо Ӏебар-м яцара...— хьовзийра тракториста звеньевая.

— Со тов. И лор ца оьшу «цамгар-м» вайна массар-на а ю.

— И-м сакхат дацара. Амма, Бэлита, вай дезачух ма хьакхалойла и вай вовших хьегийна ун. Ма дика болх бин-кх вайша цунах дерзийнчу собранес, бан-м.

— Къаьхьаниг ца кхаьллича мерзачун хама ца бо.

Хиндацарий, вовшашка хатта мотт боцуш санна, Паладига ца Іехадайтинехъ.

— Кхи-м ца хуьлу ду, хьуна, цунна иза. Ваьшшиннах бен безам тешо дацый вайшшинан.

— Вайша хьелой техьа? Руслан, чухча-хьера ма лакхаялла...

— Долалуо вайша хіста?..

Ког нисбеш цісхьа доладеллачу цу шиннан дагара далхо мерза къамел буьйсанан тийналлехъ ціена декара, тІулгаш дагардеш, хІордах кхета сихделла доьду сирла шовда санна.

IX

Діаса хьаьжча бІаьрго схьа ма лоцу, шекар доккхучу свеклийн куп. Тіекхавчна Бэлитин комсомольско-кегийрхойн мехкарийн звенос тохка ялта чудерзийна яьлчхьана дуьйна кечам беш хилла сентябрьски доккха де. Тахана хуур долуш ду, гурахь дуьйна минеральни удобренеш еш, Іай тіехь ло Іелош, бІаьста тіе юкъ, кхеллеш юккуш, хи мийлош, куьг ца кхоош ша йокхаллех лардинчу, мехкарийн мел дог дика до комаьршачу нана-лаьтто.

Районехъ массарел а хьалха свеклаш чуерзо йолалучу Бэлитин звеноп ткьа гектар майданах юкъ-юкъара йиъ коржам яьккхинера — нийсса гектар хуьлуш. Цу тіера, механизатора Руслана схьаохкучу, даларш санна яккхийчу свеклаша, шекаран кортош доьдча санна кІайдина латта мехкаршна декхарийлахь ца днса ме-гаш дара. И хаа баьхкина векалш бара: районера а, кху звеноца йохье юьйлучу звенора а, областан газетера а.

Экханашца сийхинна тіе а кхоьхьуш, терзанца уьй-

зуш яра свеклаш. Шайн Бэлитина г'ло дан сана школынн бригада а яра ц'е яълча санна и болх беш.

Эха гектара т'ера евлларш оьзна бевлира.

— Мел хилин шинна а коржама т'ера?— Бэлитин дагах ц'е лсторнг хаьттира цхьаммо-м.

— Шн б'е барх центнер!— элира, щета т'ера и тер-хья д'ла а яздеш, весовщика.

— Мел бахара цо?— шен лергех ца тешаш Кульза-пага хьяьжира, оьла хьялагулъеш йоллу Бэлита.

— Дера боху, и берта ца валавахь хьан дош чекх ца даьндерг... д'анехья мел вели ледара ю вайн х'орш... Весовщик лакхан веза... Вай юьхьяьржа ма х'иттаде ала-хья цуьнга, Кульзапа. Шен кьомах а, ша т'ехьийзаш а йолчу хьуна т'е атта воьрзур ву иза...— шабар-шибарца кху шиннан т'етаьлира Палада.

— Со-м ца кхуь ахь дуьйцучух,— элира Кульзапас.

— Вайна х'ор гектара т'ера евлларш лорур ю кху гектара т'ера евлла свеклаш. Цундела, кхеран барам сов боккхург цу хьан к'оринна кхоана ца! йилла еза вай. Председательна а иза харцахья хетар дац...— шен-инг ца дуьтура жерочо.

— Хьо тилла-кх!..— оьглазьяхара Кульзапа.

— Ваьшца кьуйсучийл т'аьхьадуйсу-кх вай. Эхь ма ду иза,— яла-ян хьийзара жеро.

— Цуьнан ойла, балха юкъара а юьйлуш, хьо хьо-шалг'ла оьхучу хенахь йинехъара... Кхнам оьцуш бац, къа а хьоьгуш баккха беза иза,— кхозлаг'чу коржама т'ера свеклаш оьзна бовлла бохкучарна т'еяха йолаели-ра шичан хабаро дарйина Бэлита.

Шен звенон массо а член санна, шайн т'елацам кхо-чуш ца хиларна кхераран ша кийрахь йуьллуш яра х'ла-ра а. «Собранехь колхозникашна хьалхха делла дош

кѣлдисарал доккха эхъ хѣун ду?.. Оха цаьрга хѣун эр ду?»— хобътура цо ша шага. «Кхи а ши бѣе шийтта»... — тѣе оьшу центнерш дагахъ йохку звеньевая, гектаран шолгѣачу аьхка тѣера евлла оьзна а, озанза а гулахъ йохкучу свеклашка хьобъжура. «Хѣан-хѣа. Хир яц»,— корта лестабора цо уьш кѣзиг хеташ.

— Баскхарма, хѣун хета хьуна: хир юй техьа йиь бѣе ткъа центнер?..— доккха са а доккхуш, хабттира Бэлитас колхозан председателе, свеклаш яьхна а ваьлла схьавеана, куьйгех горгам а хьобъкхуш, вахьийча санна, лаьтгачу Русланан бѣаьра а хьожуш.

— Кхыз, терзанна бен хуур дац иза. Луур-м дара вай массарна а...— элира председателя.

Малхо кхелина де делкъенга долуш дара. Тхов боцчу стигалахъ мархех Іаьцинг дацара. Олхазарш йовхонах левдда левчкъинера.

— Со-м мац ма елла,— элира жерочо, хьс тѣе свеклан хьекхориг а юьллуш, Кульзапага.

— Вайн дашах хирг ца хиъча сан логах човъхьа-м дер дацара рицкъех хѣума,— элира вукхо.

— Руслан а хиллера мох.

— Хѣунда бах ахъ?

— Шена схьаахка юьстинчу асанал цхьамогІа сов чулаца аьллера ас цуьнга... Цхьанна а ца хуун долчу цунах вайна доккха гѣуллакх хир дара,— элира жерочо.

— Харцонах юьхькІам ца хуьлу. Хьо а ца хиллера суна моьттарг.

— Ши кІира хьошалгІахъ даьккхина санчу соьгара хѣун даьлла техьа?— йоьхна хилира жеро.

— Цѣра ялале ахъ динарг.

— Ой, хѣун дина ас?

— Бэлитас къамел ца дина хьобъца?

— ХІан-хІа!..— ша цецъяьлла сурт хІоттийра Пала-
дас юьхъа тІехъ. «Цхъа...» аьлла, шеца Бэлитин хийца-
елла хилар дийца безам хиллера жерочун. Амма и ца
хъахор шехахъа хеттачу цунна и юкъахдита аьтто белн-
ра кхарна хьалххарчу свеклашлара лекъ дадаро.

— Оха собранехъ чІогІа дийцира Бэлитиний, Руслан-
ний юкъа ахъ тесна дІовш. Ирча эхъ ду иза, — элира
Кульзапас.

— Эща диталахъ. Суна хаь, оцу дІорчу зуьдан болх
бу иза, — терзанна дІанехъо лаьттачу Русланна тІе пІелг
хъажийра жерочо. Цунна, йишегара майра ваьккхина
шен шича таръеллера сох. Цуьнан и гІалат сайн шичах
хьулдина Іеш ю со, — Кульзапана моттийта и гІертачул
дезчо охъабахийтира Паладин корта. Амма цуьнан
тІаьхьарчу дешнаша боьгІург цхъа мІар-м бара. Оьла
гулйина а яьлла, терзанна гергахъа дІаяхара хІара шиъ.

ЙовалгІачу, тІаьхьарчу коржама тІера свеклаш яра
терза сеттош...

Оьзна свлира, хІинца миноташ бен ца йиснера зве-
нон дашах хирг хаа. Хабарш, бийларш севцинера. Са а
доІий техъа кхара, аьлла, совцабеллачу массеран а ях-
хъаш тІехъ цхъа лаам Іуьллара. Царна чІогІа лаьара
мехкарийн звеном дош кхочушхуьлийла. Оцу сила йок-
кхучу арахъ кхин хезаш хІума дацара весовщико сих-
велла етта счет бен. Цуьнан пІелгашна тІаьхъара ца
болура Бэлитин ши бІаьрг. «ХІинца маса туху техъа...
тІера дІа ма яккхяхъара цхъа а жІаккий... кхин яц те-
хъа?!»

Кехаташ а кегош, весовщик соцуьгІа хилча бІаьрг-
гаш хъаббинчу Бэлитина счета тІехъ гинарг дитъ блей
вуьрхІийтта дара. «Кхин тІе ца туху техъа... дависа
цхъажимма...» — ладоьгІура звеньеваьса. Кехат дІахаьр-

цира весовщика. Цунна тлаьххье счета тлехь даьлла тэ-та а хезна: «Длатуйхи техьа, я схьа...» — гундерг ца хууш, кхоьручу Бэлитас: «Евлларш бен хир яц!..» — сиха ши бляьрг схьабиллира. Хазахетта кхоссаделла цуьнан дог дуьненан еа а маьlle, стигалан лаьрчашка кхечи-ра. «Йиъ блей ах блей!!!»

— Велин хьо? — хаьттира колхозан председателя.

— Велин, — жоп делира весовщика.

— Мел хилин?

— Йиъ блей ах блей центнер!.. — весовщикан багара декча массеран а яхьаша елакъяжаран зазадатийра.

— Декъала хуьлда шен дешан да — звеной, цуьнан куьйгалхо Бэлитий!! — элира самукъадалар кийра ца гарделлачех цхьаммо. «Ура»-с тулгле еттара таьlлина-баьццарчу арена тлехула.

— Накъостий, кху кхнаман декъехь механизатор Руслан а ву шуна. Кхуо де-буйса ца лоруш, малой, сада-лар доцуш доггах хийзин шен машинаш тхан участок беркатах юттуш. Маршалла ду тоьллачу механизаторе — Руслане! — чlogla цуьнан куьг лецира Кульзапас.

— Руслана динарг-м Бэлитас эрна дайтарна ма кхералаш, — колхозан председателя забарца аьлча, эхь хетта йол, клант, дела а кежаш, охьатаьlтира. — Бэлита, аш кхочушбинчу тьелацамах хирг хаа баьхкина журналиста-ш бу кхузахь. Церан гIуллакхе хьажа...

— Бэлитиний, Кульзапаний юккье Руслан а хlot-тош, газетера веанчо звеной сурт даьккхинчул тлаьхьа ши корреспондент цуьнан кхнаман бахьанийх лаьцна кьамелаш дан волавелира.

— Гектарах пхиппа центнер суперфосфат а тухуш, гурахь ткье итт сантиметр клорга аьхна зябь бляьста йоллушехь пхиь-бархl сантиметр клорга самса яьккхира

ас, хлор гектарна ца! ах центнер кхоччург лаьттах ам-
миачни силнтр тоьхначул т!аьхьа... — дуьйцура Руслана.

— Гул а еш, участки т!е схьакхийхьира оха кхелли а,
кхийолу удобренеш а. Схьа ма деъанехь тхаьш молха-
наш тоьхна х!у, д!аделе доьазза дашадоьллира оха. Гек-
тара т!схь кхуэзтк!е кхоъ — кхуэзтк!е пхн! эзар з!ийдиг
хирриг ил!ха ех!ра свеклаш... — корреспонденте бохучу
Бэлитас: — сох диснарг а ма динделаш, зудабераш, ала,
— элира журналистана го бинчу звенога...

Х

Ши к!ира кхаччан доллур, хьастаха свеклаш чуерзо
йолочу дийнахь Кульзапаца к!амел хилчахьана дуьйна,
шен хуьлу тешнабехк Русланний, Бэлитиний бан г!ер-
таш, баттара яла санна жеро Палада хьнйза. Хийла ха
хаьрцинера, хийла гола тоьхнера шинчана Гилани марз-
ван шок хьнйзочу цуьнан эхь а, нма а дайначу к!амело.
Собранехь хилларг Бэлитас шех эрна лачк!орой, кху
т!аьххьарчу хенахь хабарна цуьнан б!аьрмециг яларой
ч!ог!а садоура жерочун. Русланна пхьуйшара оьхьу
лаьхьа санна хетийла а ца хууш, х!инца!ца ша цуьнга
хаьал д!акъедийна шена цуьнан везар Паладас х!инца
мел говза дол дуьллург а т!е ца кхочче д!алачк!ийнера.
Мел к!ийличи а, гали чохь ю-л башха гучаялаза ца
юьсун йолчу оцу ямартлоно адамашка шена мел наь!алт
кхайкхадойтург хиларх, т!аьхьа делахь а, кхетча дохко
яьлла иза, ша шех латтал холчохь яра.

Амма, Гилани аттачу балхах и к!елхьара а йолуьй-
тур йолуш-м вацара. Жолам я! ма ахка кхечунна ор;
сацийнехь шен !аьржа дог; ма г!иртанехьара, дуьххьар-
лерчу марин некъ бухьхьа баьллачу шех доглозу шинча

сонтачу марех ларъяран метта и шега нисъян; хин дацарий юьхькIам боцу спекулянт Гилани, и ца оьшучу Бэлитина тIаьхьа ца вазийнехь.

— Делахь хIета, и ядон суна аьтто баккха беза-кх ахь, — элира, комсомольски собрани хиллачул тIаьхьа Бэлита шеца а ийгIнна хилар далхош, чухула корехь Iечу Паладига, Ризванехула шадерг хууш, арахьахьа, кхохка а вина акхтарга кIел лаьттаху Гиланис тIетаIлош.

Леррина цхьана кьамелана делкьал тIаьхьа ПаладагIеран корехь вовшахкхеттаху кху шиннан гIар тата дайра. Бобхачу оIланаша кийрахь кIеж йохуш хьацаран кIур хиллера хIара шиъ; нуьцкьала Бэлита йнга, ца яьлла шена гIо дан жерочун дезийта некъ Гиланис лобхура; когаш а ца бехбеш хотталахула дела Палада гIертара.

— Хьайн и безам хилча, хьастаха ирахь Iеш бехийнехьара иза, со-х хьан аьттонна чуьра сих-сиха арайийлира, — Гиланис дагалоьцучу тешнабехкана юьстах телара жеро.

Шабьшшиннан кьамел доладелчахьана дуьйна а цуьнан хьожа стталуш волчу кхуо хIара шина хи юьккьехь йита план хIоттийнера.

— И-м хIинца а дац тIаьхьа, — шен план йолош цIоцкьамаш саттийра Гиланис.

— ХIетахь а, нанас цайитина сана иза, кхин мичара йогIур яра иза вайна ирахь Iен.

— Цо бехказло хьийзайо кIантана моттахь а, Паладас дуьйцург бакъ дара. Гиланин хьоле и йобдийла луучу нанас: «ирахьIен ца сача йобIан кIенташлахь сий ца хуьлу», — бохуш, Iехош хьежийра Бэлита цуьнца ирахьIен.

— Тхойша вовшахтоха меттиг-м кхин а карор яра хьуна, — элира Гиланис.

—Со мича балехъ ю... — йоьхнера жеро.

—Шайна со веза баьхначу хьуна хаа деза иза!..

— Соьга хьайн гӀуллакх тӀелаца-м ца боху ахь, Руслана санна?.. Ма ду-кх шу божарий!..— аьлла, ца догӀу-чу дагца, роль къаго артистка санна, елаеллачу жерочо чӀогӀа тергалвора оьгӀазалло бос херцош лаьтта Гилани.

— Айхьа долийнарг чекхдаккха-м боху, ас хьо шича-на дӀаягарйойла ца лаахь!..

— Айхьа соьгахула йоьхкинчу шифонех ларло-лахь... — аьлла, бете пӀелг а лоцуш, Паладас гӀунжар а бохуш бӀаьргаш тӀе боьгӀча, бос а бовш, настарш егий-на спекулянт каравеана ваьллера: «Юткъачу цу шифо-нех чекхъхьаьжча милицина хьо а гург хилар диц ма де-лахь, сан накъост»,— узуш, хьажош цо аьлча, шена да-гадеанчу тӀера хӀара юха ца яьл्लехь.

Кхера а, бӀаьрган негӀара тухучу юкъана кийтарло-наш хийца а Ӏемина волчу Гиланина и гечо тоьира шена тӀехьаьддачу кхерамах дехьавала.

— Цундела аьллнй, барзах кхерахь — хьуьнах ма гӀо-м, дукха яхарг. Сарахь хитӀа ялае суна и хьайн шича... дов-дац вайн. Амма ца...

— О, дала ма дохьийла, нанна тӀехьара а лачкъайо-дагайоьхначо,— аьллачу Паладина, Гиланин шеца оч-чавала валлар а, и харцахьа ирвеш сацо хнира.— Мел-х бай суна хир... Машинца воьллахь. Орца кхиале гена ваьлча, бертахь еана алийта атта хир ду,— цаӀ-м къа-дош долийнарг пхьаьр-церг елош дерзийра жерочо.

— Мелана делал комаьрша ву со, Палада, куьйгана. Амма, «хӀа-хьуний, хӀа-сунний», бакъахьа ду гӀуллакха тӀехь.

— ХӀета, маьркӀажле и миняйташ дийр ду-кх вай-ша,— элира Гилани шех кхеттийла хиничу Паладас,—

Кхин глүллакх ца хилахь, хьастаха тхан чохь хан йил-
линарг йийр ю вайша иза! — тле а тухуш.

— Даламукъалахь! — хийрачунна хезин техьа, аьл-
ла, дласа хьаьжча Бэлитин нана йоглу а гина: — Хазант
ю йоглуш... — корера длавахара Гилани.

Духаглерташ долчу цуьнан боларх хиира йоккхачу
стагана и шех петовхна воедийла. Бэлитех лаьцна йишин
йолаца цо цхьа маша бузийла, хьахо там а ца хетаи,
дукха хенахь дуьйна лууш йолчу Хазантана члогла нов-
къа деара ша кху шинна тлеоттаялар.

— Палада, шийла хи кховдадел,— Гиланис деанчух
йишин йолера хлун долу хьажа, хих бехказло а еш, ко-
рехь сецира Хазант.

— Кайпис кхарзарш яйина хьуна, неца? — хин курш-
ка аракховдийра жерочо.

— Кхарзарш-м хьеха а ма е, еса яханехь цуьнан шун-м
гур дац, хьуна.

— Бакъ ца го. «Хьан веллачуьнга терра ду сан дола
а» — олу ца хезна хьуна? Дла ца дича схьа а ца хуьлу,—
элира, хлара шиь луьин а хезна дехьачуьра сехьасанчу
Паладин нанас.

— Клордийнера суна хьан и «длай, схьай-м». Дел-
лахьа, Палада, ма глехь хайра хуьлу-кх, жолам аьлла,
цу колхозана хьох...

— Цундела, кьорланор, Индагlexь керчачу кхуьнан
аванс а ма яцара ши кана хиллал бен...

— Яцахь ахь дуо буза. Эцца ю хьуна и колхоз а, цуь-
нан болх а,— балха ца оьхучу шеге бакълуьйчу ненан
къамел дохо юьйлира Палада.

— Ас сайга доглург дина кьона-къанъяллалц, цун-
дела вон а ца лалашьо пачхьалкхо... Хьаха деара кхуь-
нан йолана-м варданахь кла авансена. Юьртах эхь хийти

ра суна кхарста яханчу хъан и къин-пlаьлдига айса схъа-
оьцуш. Сайн йишийца а яхъ яра сан...— кхидlа дийца а
ца делла, кучан пхьош бlаьргех а хьоькхуш, араслира
Хазантан йиша.

— Ма lовдал ю-кх хьо. И кlа-м дера карадо эха соь-
мех кийланаш, шен да а велла... яаллахl, яаллахl... дlо
саьнгар тlехула йолуш ан нккхи сан настарна,— lасан
tle а таьлаш, сеттира Хазант, хабар хийца дагахъ.

— Кестта невцо пах санна кlедачу машинахъ лелор ю.
Тlаккха оьхур дац стуннанна энаш,— Бэлитин нана ла-
кхайолийра цунна и марий агlор ца хетийла хуучу Па-
ладас. Йишин йоьлан оцу дешнаша хьаьстина Хазантан
дог ловзаш тlекlелдуйлура.

— Кхин бе-берса даьлла хlума-м дац? — гlадъяхана,
сиха хаьттира цо.

— Вайн йол-йиша колхозана зlок тоха дагахъ хилла-
чух тера ма ду,— нйзош, лоха, лерина дуйцура Пала-
дас.

— И муха ду? — ца кхетара Хазант.

— Гиланис дийцарехъ... Кху корера, хьох бехк лавцна
ведин-кхин иза. Вайрий хьуна?

— Хlан-хlа,— лачкьийра, йишин йол ала йоллург
хаа сихъеллачу нанас.

— Бэлитас цунна хан йилла...

— Ма дийцахъа...— дукха там хилла лелира Хазант.

— Амма, хlара шен хене ца еана. Масани хуьлу —
цаl ца нисделла хир ду. Цуьнга и хатта дагахъ тхой-
шинга хитlа йола, аьлла всанера,— элира нецин дагара
ма дарра ца хуучу Паладас, Гиланицарчу шен бартан
бух хlоттош.

— Хитlа а гlуо... со цу юкъайолахъ и дог а даьттlа
лийр ю. Хьайн шиче нехан стаг юьхъlаьржа а ма хlотта

вайта,— элира, йол мухха яхана а, хьал долу Гилани шен нуц хилчхана тобачу нанас. Паладас дуйцучун олла ян а ца глерташ.

— И-м, вайша цу юккье глертийта ца лачкыйна цо вайх. Хитла йнгаррий бен цуьнга и багах-м ас а доккхур дац. Шайш къастор, — бехказа хила кечъелира жеро.

— Бакъахъа ду, дукха бакъахъа. Ша ювдал яцахъ, цу меттигах ца яълча-м тоъла. Марий харжа ца хаъ шуна, марий... шема ю яа хуучунна, ша ма ярра, шема!.. — цле ца йоккхуш, Гилани а хастийна даяхара Хазант.

XI

Садовш дара. Нийсса ах йогучу стигало ерриг суьйре цийинера. Чубуза бегош бара малх. Хъаьнчу шовданан бух санна, цлена гора балхара цла доьрзачу адамий! эшарша луйттучу сирлачу хлаваах чекх цленош, дитташ а, эвлах чудулуш доллу колхозан жай, бажий а, кхий мел дерг а. Дашочу злаьнаршца гуьйренан тхи а доьлхура, массо а хлуманан линдагла тлехъ дахделлачу лавтта.

Эвла йистехъ колхозан дохно хи молучу нойшна тле апареш а хецна, цементаца хъаьхначу майдано го а лавцна, юрто лерина лелайойла хаьал башха артезиански глы. Кечдала кхийна а, кхиаза а божарий, клудалш, ведарш керахъ зударий бу кхузахъ дласа лелаиш. Кхечу къаьмнийн нах кхуза хи дахъ баьхкинера, ткъа нохчийн клентий шайн дайшкара схьадоглы — йоле блаьрган блаьца кхоссан, дагара далхош, цуьнчуьнга ладоглан, езарг къастош, евзарг хъастан, и ца гуш кханналц сатоха собаран кад бузан гулбеллера. Хийланнан юьхъа тлехъ даго безаман суй туйсура.

Эвлах араялла йоллуш, хитла йоглуш яра Бэлитий, Паладий. Шичас дукха сихийна белхан хорма а тлех елахь а, Бэлита клентийн блаьрг лоцушший, зезагашлахь роза санна, мехкаршлахь товшший яра.

— «Баха — несей, хаза — йолей,— къамел дукха дна соьга Руслана. И ас хьох тохарна кхоьруш глертакхин и дагахь а доцург берамала а хьекхош, кхечу гаьнтле вала. Цунах глудлакх хир дац, — тлеттла чуьра юьйлуш дуйцура, шех Бэлита ца кхуьу моьттучу Паладас.— Шун собранехь ша йиничу кийтарлонах ас мимиша дийр дуйла хууш лечкъа и сох. Амма тлаккха а хета эхь-м хир дац цу аьшпийн клуьран...

— Ой, ша тлехьовзаве бохура, кхуо хьобга?! — хаьтира Бэлитас.

— Ахь хлун дуйцу! Гиллакхах вуьзна эккха воллучу Гиланис, вайна косынкаш хьобха, клинжийн корталеш эцча а бага глаттор яцара, тховса шега хьо сача вайна тамана даийта шена тлсрачу мазутел сов хлума доцчу Руслане. Цуьнан сих кхеттарг кхин ду. «Нуц хьаьвза стунйишина тле?» — аьлла ас, цуьнан къедамаш а клордийна. Кху хийисте ца воьгур техьа. Ас, жабраил-малико санна, барт хоттур бара цуьнга,— хоршийн чарпа еача санна егайора, шена дазделларг кху нехашца къайла дахьа луун Палада.

— Ой, длаяла йовдал. Безаме барт хатта бакьой, и сацо ницккьий дуьненахь бац. Хьайн даго боххург де. Шуьшинна тхойшинначул вовшийн дукхадезахь со куьг айьина юьстах ер ю,— элира Бэлитас, коьртара хлума а тоеш, баккъалла а.

Йоьхна, ала хлума лобхуш цуьнгий, лаьттий хьобжуш йоглу жеро ца доьгучу дагара елаелира:

— Вукхуьнан Йетторех якъаселла а ялале, со товр-м яра, хуьна, кхуьнан мазуташ дуьттущ! Жеро елахь а ца хьобгу, хуьна, со цу клант-стагах! — аьлла. Шен ма хуьллу Руслан вайван, и къахьвеш Бэлитин ойла Гиланина тӀеерзон гӀерташ дагахь а, багахь а доккха къахьобгура Паладас.

— Дена тайннарш дика ю ца боху йовхарш а!? — элира, гӀуна улло клудал охьа а хӀоттош, клентийн суьйре дика йинчу звеновода.

— Марша йогӀийла, Бэлита!.. Деллахь ма тайна-кх хуьна хӀара нана-Казахстан, та-м,— элира «Казахстански правда» газета буйнарчу кланта.

— ХӀунда бахара ахь? — хаьттира жерочо.

— Дера боху хӀара хӀинца республико йийца яккхиша дела. Ца гина шуна? — тӀе сурт а тоьхна, кхуьнан звено юьйцу газетан агӀо схьаерзийра тохарлерачу кланта.

Массо а хьевсира газете, хӀораннан даго хаьал дозалла дира, заочно институтехь а доьшуш, шен звено районехь хьалха яккхаселлачу Бэлитех.

— Ва Палада, шу цхьаьна звенохь дац, хьо ма ца го суна кхарна юккхехь? — хаьттира леррина сурташка а хьобжуш цхьамма.

— Фотоplenка Караганда а ца кхьаьчна йисина хӀара,— вславеллачу Ризвана,— схьахьажал, балхах уьдург «Крокодила» тӀехь дика тов,— аьлла. шен кераюккхь шиша пӀелга шада хӀоттийра, ша Паладин сурт доккхучуха. Цунна догдаьтӀлачу жерочунна дуьне ца гора.

— Башха кан баьккхиша-м, хьайна палс аладе тӀуьйлиг ала гӀертачу хьан болх а ца лаьтта, хуьна,— шен дагна хьаам бан юьйлира иза. Цо къурдаш дарехь гӀул-

лакх ца хуылчух тера дара. Бѣаьрга сара кхетча санна, дѣаса а хѣавьзина, кѣудалш юза йолийра цо.

— Цундела со хѣинца когашкара дуьйна коьрте вал-
лалц хийцалуш ву-кх. Гурахь духалург колхозо ахча а
делла, селхана эткаш, костюм а эцна; де ѣахара ца до-
хуьйтуш болх а бийр бу; валар-висар хилчий бен ма-
ларх мотт ца тохан, сайн ког хѣоьттинчу дийнахь зуда-
ялон чѣагѣо а йина. Боккхур буй кан? — хѣяттира Риз-
вана Паладега.

— Хѣо хѣайн дешан да хилахь-м боккхур бу, — эли-
ра Бѣлитас, цуьнгара юьзнарг схѣа а оьцуш, шиче еса
кѣудал дѣа а кховдош.

— Гиланис ца эцчахѣана малар-м дуьсура хѣох... —
цу дешнаша и мел вагин хуун жеро ѣоттарен елаелира.

— Бѣлитас гѣаж-м кхѣвссина вайга, вайн кийрахь
дегнаш делахь! — элира газет керарчо векхавелла, кхай-
кхаме аѣа а луш.

Бѣлитас, шѣашшинна, дѣаяха кѣнташкара оьзда пур-
ба а даьккхина, цѣхѣа йирзина ши шича гена ялале, го-
тесса веана, дѣалечкѣаш боллучу малхо тховтѣхь бухь
боьгѣучу машинара курра хийисте воьссира Гилани.

Цу хенахь шина шичана тѣекхачча йоллуш хитѣа йѣ-
гѣучу шина кѣена зудчах ца! Русланан нана яра. Важа
шен нана юѣла хитѣначу Гиланис, дуьхь-дуьхѣалкхеташ
бохкучу цу задаршна тѣера бѣаьрг дѣа ца боккхура. Хѣа-
ра хѣовха, кхунна дехѣа лаьттарш а биснера цу зударш-
ка хѣавьссинчохь. Кхар хѣун тергал до техѣа?

— Хѣинца хуур ду-кх цунна муьлха веза. Шена ду-
кхавеззачун нанна ѣотта мега цо кѣудал — элира газет
керарчо, шеца болчаьрга меллаша.

Гѣоабьккхина Гиланига бѣаьрг бетта Палада, юха а
хѣожуш. Бѣлителин аьрру агѣорхѣа елира, цуьнан ву-

кхунна йотта деззарг, Русланан нанна кудал йоттар-хьама. Цу хилланан шина а маьнех-м цхьа а ца кхеттера шехахьа долчух Гиланий бен. Ткъа важа, дешархо, нехан гуллакх а бухь шехахьа дан тлерачу жерочун Руслане безам хилар дуьйла хьуна хаьа хир ду-кх.

Амма цунах кхушт-м хилира. Бэлитас, говза хьаьв-заш, Русланан нанна яссира шен кудал. Хийистер-чарна и гинийла хуун машинахь веанарг къамелана а воьхнера.

— Гилани, тхо-м кьийринна девлин — воккхаволчо а аьлла, цлехьа бирзира, кхуьнца башха тлечере боцу хийистернаш.

— Ас машинахь длакхетаде шу? — кхоьссира, уьш длабоьлхуш воккхавечу Гиланис, деггала.

— Баркалла. Гаш-конканахь тоьла, сема кхетарна а ца кхоьруш.

— Ризван, вайша цхьаьний глор... — сеттира машина ерг, цигаьрка а латош.

— Мукъа вац со, — длабахара уьш.

Ша висина Гилани: глеххьа ойланашка ваьккхира, хиницалца шеца вуно ийна хиллачу Ризванан длавахаро. «Цхьа ахI-м ду, хьуна, кхузахь», — бохура цо ша шеге.

— Хьо ма хьо висина, Гилани, — элира юха хитла еан-чу Паладас, шецарчу Бэлитига кудал дла а кховдош.

— Цундела, некъ а нисбелла, шуьша юхаеан-кх. Мар-ша догIийла шу! — набарха ваьлча санна вара Гилани.

— Маршалла хуьлда. Хьо-м цкъацкъа хьогамана ган а воцуш вов, — элира жерочо, шен шинчана гергахь шаьшшиь вовшашна кесталгIа ца гинарг деш.

— Шун сагатлойла хичьнехь-м кхочур вара, хьуна, со шу долчу.

— Хьо ма Iабалахь оха мохь ца хьекхча. — Mole

бѣацца еш, кѣнтана ела а кѣжна. — Хѣагделла синтар санна мархал-м ма дахана тхо. Ца го хѣуна? — Бѣлитина тѣ корта тесира цо.

— Бакъдуй иза, Бѣлита? — кѣайллах Паладе бѣаьрг а талош, хѣлланен векхавелира Гилани.

— Дера жерочунна йокъа хѣбттинчух тера ма ду,— догах елаелира йоѣ-стаг.

— Со хѣовзо ма тѣра ду-кх шу,—бал тан боллий тѣхѣа, аѣлла, хѣташ йиш тѣеллера Паладин.— Жеро-м лѣдара йиьр яцара, цкѣа шу дѣадирѣнна делира,— мекара качѣелира иза.

— Хѣинца-м хѣназа хѣдаш а дац. Бѣрахъ дуьйна а вовшашца нийса доцуш ма дуй тхойша. (Вовшийн дѣзаш — бохург ду кѣнтан иза) Бакъ ду-кх иза, Бѣлита?

— Ахъ сан тайнинган корта баккхарна тѣра дѣадоладелира иза. (Шѣн цуьнга безам бацар кѣедадора йоѣа.)

— Хѣета, шуьшинна-м со оьшу моьтташ а яц со,— забарена долчуа я дѣаяха, я шѣьшиннан барт шичах лачкѣо дагахъ тохаелира Палада.

— Ма, ма. Дала ларвойла оьгѣазѣяханчу жерочух... Тхойша мега хѣо йоцуш! — говза хѣийтира Гиланис, цо лѣлочух ша кхеттийла.

Кху шиннан хабарх хаѣал шек яѣллачу Бѣлитин дог дѣттадала доладелира. Гѣуне адлам а ца догѣу тѣхѣа, аѣлла, дѣаса хѣаьжча бен ца хѣира кхунна малх чѣубѣз-нѣла. Ур-аттала догѣу-доьду гуш а дацара адам. Хѣуьт-таренна санна, тхѣвсенна дукха хѣалхе чѣуйрѣннера шѣрачохъ йуьллу хаза юрт.

— Дѣагѣо вайша, Палада. Сан юха ян а дѣза, тхѣвса хѣуманаш йитта хи кѣезиг ду,— элира Бѣлитас, ша юха-йогѣур йоццушѣхъ, Гилани малван.

Амма цунах-м гѣуллакх хѣлахъ тамаша бара. Кѣен-

тан дагахь долчун Іаьржа томмагІа цуьнан юьхьа тІе делира.

— Ца йоьду шуьша ахь суна хан а ца юьллуш-м!.. — дуьхьал велира иза йолана.

— Ас хІунда юьллу хьуна хан?

— Соьга марий ян.

— Со-м ца йогІу хьоьга.

— Бертахь ца ягІахь, ас бертаза хьур ю хьо. Тоьар ду. КІордийна суна, — кап хІоттош, машина тІе корта а тосуш, дІадолийра Гиланис ша деанарг.

— Цунах хьаха ца хуьлу захало,— элира мелла а йоьхначу Бэлитас.

— Тоьхна ши маІа а яьккхина: «йича хуьлу дир-ша»,— аьлла. Тейоьрзур яй хьо-м...

— Везачух а яьлла, хьуна тІе со муха йоьрзу?

— Ма вазийнехь тІаьхьа. Ас со левар дуьтур дац.

— Хьан левина, хьан вазийна хьо тІаьхьа?

— Ас и ца хоьтту... Сайна хан юьллуш, кера куьг доьху, хьайна дохкояла ца лаахь... — вегош куьг кхий-дадора Гиланис.

ГІар-тата дайнера, Іаржъяла йоьллачу гІуна йистехь, бІогІамаш санна, лаьттачу кхаа адаман. Кийра цІе летара, дала доьчу орцанна холча хІоьттина, кІудалан тІам а буьйнахь лаьттан бІаьра йогІаеллачу Бэлитин.

— Багара лап доьжна ца кхерахь, йист а хилий, дІалохьа куьг, цал тІе а кхаьчна кхунах дов хилале,— дІаса хьаьжира Палада.

— Кхунах йоккха топ хилахь а, со Русланах ер яц!

— Везачо ва-акх и,— можа бІагор хьаьвзира жеро-чунна.

— Со дийна а волуш кьен ю хьо цунна... — ши куьг вовшах а хьакхош, тІеволавелира Гилани.

— Тіе ма гірта, мах ца кхочу сан хьобга ян,—буьр-са юхакхилира, шичах агіо лоцуьйла яйна Бэлита.

— Соьга ян мах цакхача, хьо мила ю? Ненан вац со? Тхов лоха бу я да оьшуш хилла сан Русланацул?..

— Мехкан паргіато кьуйсуш веллачу цуьнан деца вуста да вац Русланан млеран мах боцчу хьан. Руслан гіараваьлла механизатор ву. Хьо мила ву? — Базарча! — кхардамечу ца яшарен хьаьжира йо!.

— Саційта! — бакъдолчо вагийра спекулянт.— Ма хьайгахьа дерг ца хаь-кх хьуна, Бэлита,— тіетуьйхи-ра цо.

— Хьобга яхан ца ян цуьнга ялан гіур яра со...— элира, цо шен вахар Русланина дуьхьалдеттийла хиничу Бэлитас.

— Иштта хетар дац хьуна діакхаьчча. Тіеяла!.. — не! діа а йоьллуш, машина тіе куьг теси́ра «Москвич» йолчо.

Едча ер ярий техьа ша бохучу ойланца таьлина лаьт-та Бэлита ціехьана хьалахьаьжира:

— Гилани, эхь ца хета хьуна харц лен! — элира цо.

— Эхьал кхакха тоьла. Яккха да воцуш хінца сан керахь ю хьо! Тіеяла машинна, со гена а ца волуй-туш... — мераваьлла тіечевхинчу, зуда ядо веанчо пхьарс а лаьцна машина тіе озийра йо!.

Шича шен ма хуьллу юьстах телара Гиланина болчу аьттоина. Юхагіртачу Бэлитас: «Хьуна ма хетта-м хир дац, хьуна, хіара...» — олуш, тіара далийтира Гиланин бетах, хийист а «кош».

Дуьне гомаш хаьхкина доьду моттаделлачу кінтан лерган юх цийелла йогура. Цо хінца и діакхоллур ю моьттар дара, йолана тіе цуьнан инзарен верзар гип-чуна.

Амма и «майра кІант» меттавалийра цу хенахъ, лаьттах велин я стиглара вуьйжин ца хууш, цІеххъана веана схьаиккхинчу Руслана:

— Мича, мича яла боху ахъ цуьнга?!

Массо а шаьш лаьт-лаьттацохъ Іадийча санна бисне-ра. Вукху шиннал хьалха меттаеана Бэлитә:— «Рус-лан!» — аьлла, цунна тІехъа иккхира. Босбаханчу Гила-нин куьг а меллаша охьадахара.

— Кхера а йина, и нуьцкъала йига веана хьо?! Йигал, пІелг дІатохал цунах хьо вахьахъ! Хам бац хьан!..— буьр-са дийкира трактористан аз хийистехъ юха а.

— ПІелгал-м тІехдаьллера хІара. Суна-м хаац хІин-ца...— верасаллин мукъаме дирзира Паладин лер.

Гиланис пхьарс лаьцначу Бэлитех Русланан догдак-кха долийра жерочо и къамел.

КІант хьакхавелла йол наха куьйгаш тоьхнарг а ло-рий, цунах дагаза бовлучу нохчех и ву моьтташ, Руслан весто чухьаьддера Палада. Амма...

— ХІун даьлла тІех, хьо хІун кхолла гІерта? — цунна тІечевхира Руслан.

— Со дера гІерта, ас хьо тІекІавинехъ хьуна хІара хьашт яцарийла сайн шичана ханйта.. — тІейолаелира жеро.

— «Хьуна «вак-вак» а бохуш, Гиланнина тевна хаа йоллу сан шича», — ахъ аьлчхъана дуьйна а шек вара со ахъ лелочух. Саца с хьайн кхимар, — Гиланнина тІевир-зира Руслан.

Бакъдолчо ягнийна, цІазамал цІийселла Палада мотт сецча санна йисира, йист а ца хилалуш. Шичана дуьхьал ца хьажалучу цуьнан корта охьабахара.

— ХІара ас сацор ву. ЦІагІо шу, — элира Руслана

Цеца кІелхъара яьлча санна, чехка цІехъа йиллаели-

ра ши шича. Амма вовшашка гома хъежарехъ, новкъахъ къамел-м додалахъ тамаша бара цу шиннан.

— Тлаккха, спекулянт!.. Хіинца къовсур ю-кх вайша майралла а, тоьлладуьнга бен и ца ягІахъ, Бэлнта а! — вохвелла пхъуьйшаш хъалакарчийра тракториста, лалош боьттича санна болу, бую ши пхъарс беттасни серлонгахъ гуча а боккхуш. Цу шиннах озалуш инзарваьлладу Гиланис:

— Со-м ца веана хъох лата, — элира, нуьцкъаш багара яьлладу Іаьнарца.

— Яхийга, хІета, хъайн алаша! — Руслана аьлча, сих-ха тІехиъна лата а йина, Гиланис дІахецна «Москвич» мел тІе газ елчи а, меттах ца йолуьйтура и тІехъара юх-ауьйзучу тракториста.

— Со витина яха там ца хета хир бу, — олуш, дІа-нехъаваьлладу Руслане: — «хІара-м сол тоьла, хІета», — элира хилларг ца хууш машинна готесначу и йолчо.

— Гиллакх хъаьнгахъ а тов, — элира тракториста, шаьшши тІехиъча «дазза», аьлла, йолаелладу машинах цецваьлладу Гиланига.

XII

Седарчоь юьззина кхозура дашочу гуьйренан кІор-га стигал. Цуьнан богичуьра бутт текхарчу сискалан аьхках тера бара. Мелла хъоькхучу мохо техкош наб а хъегІаш Іуьллу, дагна аьхна сирла буьйса тера яра, кегий долуш, «Малаярех» ловза кІорднийча, хІоз а хил-ла, туьйранаш дуьйцуш вай Іийнчех. Наггахъ бухдолий, керчаш гІа а дужура охъа.

Колхозхоша куьйган якхо ца хуьлуьйтуш, шинна а агІор Іечу цІеноша тай тоьхча санна нисбеш, юьртах ши дакъа деш боьду урамнекъ беса бара.

Цхъана кех арадаьлла адам некъа юккъехъ сецира телхаш.

— Охъавижахъа, шина кога тлехъ а ца сацалун хьо сакъера вьдучохъ вац, — учара схьалуьйра цуьнга зудчан аз.

— Со... со жимма вола а велла схъа в-вогӀу... — гал а волуш, волавелира кетӀаваьлларг:

Вай мелла ду,
Вай дехна ду.
Вай элий ду,
Нах суьлий бу...

Оцу иллийца чӀугъетташ вогӀучу цуьнан, некъах дехъа долуш доллучу цигигах бӀаьрг кхийтира. ДӀа тӀаьхъавелира и цунна...

— Хъайн да велла дисахъара хьо-м, беркат доцу лаьржа цигиг, сан некъ-м ца хьадо белахъ, — аьлла, духадеддачу цигигана тӀаьхъаведда иза цхъа ког арыкачу а боьдуш, охъавуьйжира. «Хьо хъаха дара, тӀаьхъа екначу мамина, цӀога а лаьцна коьртах детта дезаш», — бохура цу стага, хотташа буьзна ког бега а беш. «Сан некъ хадийнарг паччахъан цӀога даьккхинарг ву», — вайн веччана ма гойла цуьнан болар.

ТӀаьхъакхийна шиъ гадоккхуш тӀехвелира. «Шу муьлуш ду?» «Кхайда барас?». Вуха а ца хъаьжира новкъа вьду шиъ. Дуьхъал догӀура цхъа адам. И тӀех ца екхийта куьйгаш дӀасадаржийра кхуо.

— Ахъ хӀун леладо, ва Гилани? — кхунна хъалхха сецира дуьхъал вогӀуш хилларг.

— Сиикъераме ваха ваьлла-кх. Хьо мила ву? — вехна ирахъ ца сацалург вукхунна меракӀел кхевдира. И ца дезаделира цунна ша ца вовзуьйтуш дӀаваха дагахъ хиллачу дуьхъалкхеттачунна.

— А-а-а! Ризван,— вевзира Гиланина.— Ахь хІун леладо?

— Комсомольски пенан газета арахьцуш дара тхо.

— Гуттар дІаваьккхн хьо цу комсомоло соьгара. ХІун деш ву хьан Р-руслан?— шен дагахь доллург дуьйцура вехначо.

— Дера ву шен болх беш. Хьо маца воьрзу гхуна тІе?..

— Ха-ха-ха! Руслана кхера а вина, хьо санна кхетча-хьана!

— ХІан-хІа, Гилани. Ахь лелон некъ шийса боцу дела хаьдда со хьох дІа. Эхь ду махкана гІуллакх а, халкѳана гІо а ца деш, шен ге дадийна лелча. Хьажал Руслане. Ши эзар туьма а, тонна кІа а делла цунна авансана.

— И-м ас дІа-схьа ма хаьхкки доккху,— хьийзачу бІагоро охьателавора Гилани.

— Нехан наьІалт а тІехь цунах хІун до?

— Нах битахьа, нах. Цара-м кІегий даахьара. ДІа-лацахьа.

— Дитина ас,— элира мацах собранехь шена тІех-тоьхчхьана дезчу дийнаххьий бен ца мала чІагІо йинчу Ризвана.

— Тоба-м ца дина ахь?

— Хьуна а тоьла дисалий дитича.

Шега и муха боху хаа воьлла Гилани, цуьнан бух кего карах а ца даьлла ІадІнйра, маларна ша башха тІера вацар вукхунна хууш хилар тоам а хетта.

Бакьдара — Гилани малар шен барамал тІехдоккхуш вацара, коьрте а даьлла цо ша леварний, балхахь а, малхехь а воцчу ша и мичара муьйлу аьлла, адамаш шекдовларний кхоьруш.

— Сайн Бэлитина тгера мелла ас. Хьайн Руслане латта а хьокхуш куьйгаш дила кечло ала...— аьлла, Гиланис айтина шиша дассийча, Ризван чlogla цец-ваьллера цо дуьйцуцух.

Амма похчийн и куьйгаш дила тlеххийза йол марий яханчу кlанте олуш хилар дагадеана иза, Гиланис аьл-лачун дуьхе кхийда велира.

— Руслана куьйгаш хlунда дуьлу?

— И дитахьа. Валохьа синкьераме, — аьлла, деса шиша дlа а кхоьссина, Ризванна тlехула пхьарс а бок-кхуш, дадийра Гиланис тилкхазваьлла шегара доьж-нарг.

— Хьаьнга?

— Паладаглаьрга.

— И-м дlабоьхна.

— Хьуна хlун хаьа?

— Цхьаммо-м ма элира иза, — вехна волу дела Ги-ланн цига ца вахийта гlоьртира Ризван.

Оцу хенахь пондаран эшаро яйн тулгlе туьйхира хlаваэхь.

— Хезий хьуна?! Хlета ма ца боьхна. Хелхарх хьаьг-на ши ког кlамло сан, — аьлла, Гиланис кьар а ца вел-ла, вигира Ризван.

И шиь цига дlакхочучу юкьана ас дуьйцуур ду хьуна, дешархо, Руслане куьйгаш дила кечло ала Гиланис хlунда боху:

Оршот-буса Гиланис нах бахийтанера Бэлита еха.

— Глаланаш санна, еттинчу кибарчигийн цlенош, — дийцира lеминчу царах маттана шерачо, — мукьалла хехка машина, хи санна тlеобху дуьненан даьхний — дуьненан ялсамане ю-кх, ехнйла аьлча а. Ишта меттиг

нисъяларх а ца теша нах шайн йол-йишина. Ткъа и клант схъаваьлла бух оха хесто ца оьшуш — шу цхъа юьртахой ду.

— Хлаъа. Клант-м кхидерш ца хилча а, юьхь ян езачу цийнах ву. Ткъа оцу кхидолчара, хууш ма дарра, кхин а бакъалгахъа даладо-кх захало,— вай-н вела а луш, вешех йисинчуьнга хъаьжира, Гиланин хьолана млар боьггун, денваша.— Тхойша ма даций Хьамин хьола тлехь леш,— ала хъайна хетарг бохучу куьцара.

— Бакъахъа ду, бакъахъа. Сайн йол йига и ваьшча тоуйту ас. Амма айса цуьнан хала кхабар эрна дойла луур дац суна,— элира Бэлитин нанас.

— Ма кхералахъ, Хазант. Йолана цу лаха, клантана хлу лаха аьлла вайн дайша. И шитъ цхъаьна нислуш захало ду хлара. Оцу аш цле тоьхначу томана со юкъяра ву. Невцо ша аьлла вайга лург-эриг ма кьийса. Оьздачу аш тхаьш нштта юьхьклант дерзор дуйла хууш веара со. Йольан пурба вайна стенна оьшу, кху тлехь?— хаттарен верасашка хьожуш дерзийра баьхкинчийн тхьамдас.

— Мичара,— Хазанте а хьожуш, куьг ластийра денвашас.— И боу кхаьбна нана хлара ю. Цуьнга вай хоьгтур а, я аш длаюьгучу бусий бен хьехор а дац.

— Бэлита реза йоцуш ю бохуш хезнадела доха-кхин кхуо и юкъя,— элира баьхкинчех вистхилазчо.

— Реза ю ала, цунна бергийла доцу дела ца хоттий вайнаха-м йоле кху тлехь хлума. Вайнаш хаьттана-х ца балирий вай,— юург йиллийта маьнгн тлехь товелира денваша.

— Дера хлета. Блаьрга а ганза сара со кхеран вешага. Вовшахкхетчахъана длатовр бу. Хьсха ма де ала цигахъ а,— шаршо яржийра Хазанта хьалха.

— Ха-ха-ха! Цѣна бакъду иза. Хѣинца кхуьнан чам баккха вай?— Можак ка а хьокхуш, шун долиьра тхьамдас.

Таро ерг вазвархьамий, цо лучун дуьхьа и хасторхьамий хи ирах доьду а, лаьржаниг кѣайн ю а баха эхь ца хетачу цу жѣаьлийн арданго иштта атта къастийра кийрахь дог а, белш тѣхь корта а, багахь мотт а болчу Бѣлитин хазчу дегѣан, цѣнчу безаман кхиэл. Цигара цѣа а еана кхечахьа йодахь ши са хетачу наьначул башха, йол декъала хиларан бала бацара царех цхьанна а. И декъала ян гѣрташ ца лачкъийнера цара шайн захало сел лерина, и едла кхечуьнга маре яхарна кхоьруш лачкъийнера.

Мѣаькбаьлла лаьттаху синкъерамехь мехкарийн тхьамда ѣчу Бѣлитина хууш хѣума дацара мамас, девашас Гиланна ши кѣира хьалха ша йобхкина хиларх. Иза тховса къаьсттина чѣогѣа самукъадаьлла яра, божарийн тхьамда лаьн Руслан санна. Жимма цигаьркаш сов иьзаррий бен, шайшшимма бохучул тѣх ца бовлучу кегийрхойн самукъадерриг синкъерам дѣакхьхьун ши тхьамда юкъ-кара деган чѣинт а еш, бѣаьрган эшара вовшех марзо а оьцуш, самукъане ѣш дара. Берахь дуьйна дукхадеза шаьшшиь вовшех хьего ницкътий, бахъаний кху лаьттан букъа тѣхь ду ца моьттаху кху шинна хьа-стахлерчу лаьржачу буьйсанан барт хьахо а ца хезнера. Луьргаш довлуйла и кечбинчу меттанех!

Неѣарх а, корак а хьацаран кѣур туьйсун буькъа бара синкъерам.

— Кѣентий, хьалха баьхк-баьхкипчар арабовлий шайнчулла са а долуш вай ца хилахь, чу ца тарлучарна вас хир ю. Варийлаш, синкъераман дакъа цига мел веанчунна а догѣийла хаалаш,— порядок кегийрхошна

карла яккхира тхамдас Руслана. Пондарчас ладуглун йиш йолийра.

— Оссолом-Галайкум! Шу ма члогла деш ду,— элира, Руслан, Бэлитий вовшашна делакежинна хилар цала-деллачу Гиланис, мегарг шен дег! а ца лоцуш веана чу а ваьлла.

Пондар сецнра.

— Ва Галийкум-солом!— аьлла, салам схьаэцначу тхамдина тлаьххье чохь мел берш хьалаглевттира нохчийн синкьераман Геддалехь.

— Ризван, хье стенга вахан?!— дласа хьаьжира чу-веанарг, охьа а хууш.

— Чохь дукха йовха ю, со кхузахь соцу,— элира корак чу Ризвана.

— Вехначу соьца гайта ца лаба... Цхьаболчара санна неханиг-м ца мелла, хьуна, ас,— тохара цо шен мийлинарг тлехтуьйхира Гиланис цунна.

Цуьнга ала хлума доцчу Ризванан юьхьах шена а хууш цле летира, дагахь жолам боху чуьрнаш, длаэца хьайна, аьлча санна цуьнга длахаьвсира.

— Бэлита, шу-м х-хаза деш хилла левчкьина...— корта охьаоьхура Гиланис.

— Ва Гилани, хьан ма корта охьаоьху, яьлна йоьжна техьа?— забарца йоьттира цхьаммо.

— Шуна юккьехь корта охьатефо меттиг болуш вап хьуна со,— и вистхилларг лехуш дласа а хьаьжна.— Бакълуйь со, Бэлита?— цунна тлевирзира вехнаверг.

— Бакълуйь. Цхьа а вац цхьаннан а когашкара хадийна,— элира Бэлитас, вехнарг ца левар тодеш, вукхуьнга бляца а еш.

— Тлаккха, механизатор Руслан, хьан йилбазаша

хлун боху? — и ца везаран, цунах ца вашаран зов детта-
ра спекулянтан озо.

— Вониг ца боху, Гилани, ас-м. Хъан глудлакхаш
муха ду?

— Хастам хиларо дика кхобу со-м. Бэлитин звенона
воцучу хьох къахета-кх,— шен Интарш ца юьтура Ги-
ланис.

— Базарша вакъийначу хьох гера-м вац бос лепа
Руслан. Зябь охуш областехь хьалхаваьлла и таханле-
рачу газето муха хеставо хъажа хьо,— гуттар а санна,
Русланехьа уьйзира тхьамдина лахахь лечу Кульзапас.
(Вовшашна казахийн, нохчийн меттанаш Тамийнера
Кульзапас, Бэлитас.)

— Гуттара соьца дов долуш ю-кх хьо, Кульзапа,—
элира, глентахь раз а волуш Гиланис.

— Ца долург ма дийца.

— Ас дуьйцучун хьуна бала-м бац.

— Хир бу. Дукха тлехваьлла хьо,— вон хъаьжира
Кульзапа цуьнга.

Чохь глар-тата дайра. Берриг синкъерамана там хил-
лера Гиланега аьллагух. Цо ша а ладоьгура «тлехваьл-
ла» тов, бохуш.

Бэлитас хлестахьехь Кульзапага йийцинера хъастаха
Гиланис шена хийистехь ялийна кеп.

— Шу ма хлѳь кхачийнчу говрех тера лаь. Мар-
ша вогIийла, Гилани! — элира сехьа чу еанчу Пала-
дас.

— Длалакхийтийша и Гиланис сацийна пондар.

— Собар... собар... ас цхьа-ши дош эр ду... — мсгарг
мтт ца карчара Гиланин. — Бэлита, Бэлита, ахь со воц-
чуьнга кху чохь дог дохий, хлара синкъерам боха бе-
за-кх,— цигаьрка лато уллорчунна тлестаьлира иза.

— Со-м сакъоьруш ю, — элира Бэлитас.

— Цундела бах ас... кхин ма къоьруйла.

— ХIунда? — хьаттира Кульзапас.

— И цунний, суний хаьа... — дог а керчина. Iетто аратасавелира Гилани.

Чуьрнаш гIеххьа цецбевлла бисира цо аьллагх. Бакъду, Бэлитий, цуьнга догдоху Русланни-м шек дIа а дацара. Палада а жимма йоьхна хеталора.

— Шавшшиь даьлча тхуна пондар лакхийталаш, — аьлла, чуьрчарна самукъанна, Кульзапас забарен кхос-сар йира дагаре кIежтуьсуьйтуш доллучу шинна тхьам-дина.

Массеран а цхьабосса иккхинчу беларо чов екнийра.

Пондарчас, ойуш, лахьеш хьовзийна хелхаран эшаре яьккхира лекхачу лаьмнийн йиш.

— Ши тхьамда даккха, ши тхьамда! — кхуьйсура баккийчу зударша арара чу.

Русланан, Бэлитин хелхаран бал юккъе баллале чу-веана Гилани, и ца лалуш, макх а велла охьахира, хаьал васта а луш. Пондар, вотий, тIараш чIогIа вовшех-хьерчаш, хьежарх ца кIорддол хаза бал хилира цунах. Цу шиннан безамехь болар, таса ца луш шерша когаш, тамехь дIаса хьовзар, куьцехь лело куьйгаш, метт-мет-тахь Руслана боьгIу бохь — яздан хуур а дац уьш дер-риге а.

— ХIай баркалла! Ун ма кхета шуьшиннан хазачу догIмех, хIанехьа ма кхета, — деара арара чу.

— Ялол, Бэлита, суна а даккха вайша и баркалла? — аьлла, юкъавелира Гилани.

— Ма даккха, дера, сан роIана-м, — хьалагIаьттира вукхунна кхуьнца яла мел лаьа хуур Кульзапа.

— Со-м ца волу хьовца, — элира Гиланис.

— Далахьсха. Со-м ца гIаьттнна хьовца яла. Чуволла, Ризван!

Ши-кхо де а дара хIара шиъ безам тасабелла долу. Кхеран звенон лавтта тIе фермера хIургонахь кхеллий ша кхоьхучу дийнахь ханитнера Ризвана Кульзапага шена и езар. Балхана тIе а вирзина товала вольчахьана дIаала там а ца хеташ, и дагавоьхна лелаш йол а кхиллера.

Болабелира кху шиннан хелхаран бал. Казахийн йол вуно яйн а, хаза а йолура хелха, ша хьовзо кеп хIоттош кIант хьалха Мосуз иккхин хаьал цIий а лой, кIеззинг йохар доцург.

— Руслан, хьайна дов ца дезахь кхин Бэлитига дог ма дахалахь, — элира цунна тIе а таьIна Гиланис.

— ХIунда?

— И сан зуда йолу дела.

Ша дIавист ма хиллинехь и девне а ваьлла, нехан синкьерам бохарна кхоьруш, мерах цIий дал хала сатуьйхна Руслана, кхохкавелла хьацаран кIур а хуьлуш.

Бал чекхбелира.

— ГIаттадел, Бэлита, хьайн элдар дегI, — аьлла, юкIавелира Гилани.

— Со хIинница яьлла. РогIерниг ер ю хьуна.

— Суна хьовца вала лаьа.

— ХIета, рагI соьга кхаччалц охьахаа хьо.

— ХьалагIатта ца боху хьовга! — тIечевхира Гилани. — Хьо-м хене ца езча ас куьйгаш а тоьхна, сан зуда яй!..

Чуьра адам цецделира. Бэлита, цIазам санна, цIийбелира. Гиланин кочаваха догхилла вехьачу Русланан дог схьаэккха доллура, детталуш.

— Сацабел, йо! пондар! — куьг лецира цо. — Гилани, ахь х!ун бахара?

— Ас дер бахара, Хазантан йо! ахчанца оьзча а айса хьоьгара йоккхур ю! Д!алакха пондар! — пондарчийна т!евирзира Гилани.

— Пондар локхур бац... — вегавора Руслан.

— Ва Гилани, ас маца, мичахь йиллина хьуна хан? Эхь а ца хетий хьуна... — вон ала там а ца хетта, сацае-лира Бэлита.

— И хьайн шиче хатта!...

— Х!а-х!.. х!инца а цхьа д!овш тесна-кх ахь... И х!ун ду цо бохург?! — йоьхна балдех це етташ, п!елгаш хьерчош лаьттаху Паладин б!аьрга т!е б!аьрг буьйг!ира ша т!аьччохь кхоссаеллачу Бэлитас.

— Вехначо х!ун ца дуьйцу. Хьо хелха яьлчахьана д!адолий и-м. Д!алакхахьа, йо! пондар, — Гиланис аьл-ларг даьа юьйлира настарш лехна Палада.

— Руслан, хьо стениа вусавелла, п!аьна-к!орни сан-на?! — дуьхьалвирзира Гилани.

— Сайна хьо стаг ца хетийла ханйта. Хьо, к!амвел-ла веанчух тера ду...

— Хьайн леранарг ма кхоаделахь... — ша сецавен дела чуг!оьртира Гилани.

Чохь зударийн, берийн г!овг!анаш евлира.

— Хеций вита аш, дуьхьалоцу хадор дац, шуна, цо-м. Суна хаьа, хьо х!ун хьаьхна хьийза... — тамехь а ца хетта, сецира, цуьнан беттах х!ума тоха безам хилла Руслан.

— Бэлитас метта ваккхалий, моллас уьнт!а варжор ву хьо, — маьттаза вуьйлура Гилани.

— Араххоссийша и боьха х!ума, — маьхьарий дев-лира зударийн. — Хьо вон а дера веара, Ризван, вехна

хьер а ваьлла волу и а валош, кху чу,— бехкаш дохура цара.

Хиларна кхоьруш и ваьгнарг Ризванан коча дсара. Вон лелачух дика лела ца ветталойла хуучар хIара тал-ийна бехкала воьллира. Адамашна хIун хаьа, харцэхьа валахь, Гилани шен леман тIехь сацо дагахь Ризван кхуза веана ца веана. Дукха оьглазвахана можа бIагор хьаьвзира:

— ДIахецал иза. Гилани, араваьл кху чуьра!— дуьй-цийла йоцуш догдаьтIа Ризван цхьанаметта ца сацалора.

— Ой, ва Ризван, ахь хIун дуьйцу, вайша-х цхьаьна веана...— ши куьг дIаса теси́ра, гIаш а гIаттийна лаьт-тачу Гиланис.

— ГIар ца еш, берзабе букь!..

— Ой, хьо... тохара муьйлуш-м соьгахьа ма вара хьо...

— Уьш дIадевлла. Харц луйьчуьнгахьа со цкьа а хир вац. Яхийта...— теттина ара а ваьккхина, дIавигира Ризвана, «Ас ахчанца оьзна... Хазантан йоI»,— бохуш, сту санна вухагIерта Гилани.

«Ас ахчанца оьзна... Хазантан йоI»,— бохург, ша и эцна бохург дуйла хууш адам дацара кху чохь Палада йоцург.

— ХIара тхьамда воцу синкьерам дIабоьхна шуна. адамаш — элира Паладас.

— ХIунда? Гилани воцуш ца мегаш-м дац вай?— элира цу дашах кхетачу Руслана.

— ГIуллакх доцуш а дера бинера, синкьерам аьлча а, хIара питанийн бен,— элира цхьаммо-м.

Гиланис ялийнчу кепана ойланашка яьлла охьатаьI-нера Бэлита.

— Хьалатаҥахьа, Бэлита, хІара чоь кхоьлина. Гиланиҥеран хабарш ца девзаш-х даций вай! — шегә аьллачу Русланина Бэлита доггах елакьежира.

— Цо кхачадо шуна дерриге а! — элира Кульзапас чу шинна.

XIII

Бурнера тІехынккхина йогІучу московскиҥ цІерпоштан кІедачу вагонан купен корехь шахматех ловзуш Іечу шина пассажирах ца! Гилани вара.

— Джамбулера дукха адам девза суна, хьо дага ца воҥу-кх, мел ойла ярх, — элира цо вукхуьнга хаттарен, ферьзца ша кІайн ладья «кхоллург», цуьнан говре яийта шен Іаьржа пешка а тоттуш.

— Юкь-кара цигахь гуш, хьехош хазаррий бен, кхин башха хьо вевзаш со а вацара, — боккха баьккхина кІур, лаьминашна чІугьетташ хахкабелла боьдучу шайн паровозо санна, буьккѳа дІа а хецна, Іаьржачу корольна слонца «шах» элира, пешкига хьаьдча ладьях во-луьйла хуучу шахматиста.

— Дукха леста со Джамбуле, тхешан ненахошка. Йишин воІана аьхна бу уьш, — шаха дуьхьал пешка яьк-кхинчу Гиланис шолҥІачу ходехь рокировка йира. — Ыов-за ца хаьий суна-м кхарех, — тІе а тухуш.

— Вон ца ловза хьо-м, иштта чекхвалахь, — королан аҥлонгахьара пешка теттира некъашхочо.

— ХІара ловзар цхьанна вас йоцуш ца доьрзу. Цул кхин ца тоьла — ший а саверг? — ца! толош, бажа эпош — хІума кьийса лууш вац со. Ший а толош дерг ду-кх ловзар. ДІаяхахьа уьш, — аьлла, саквояжа чу куьг дахийтира Гиланис.

Шахматаш гIутакха чу йохкуш воллучу некъахочун леларша цхьацца хIума дагаданитинчух тера дара: «Тамаша бу-кх хIара милицейски белхало вацахь», ша шегла бохучу Гиланина.

— Муьлхха ловзар а цаI вукхул оьшуш дерза ца деза?— купен нелар тIерчу куьзган чохь то а луш, коьртах яхк хьоккхучу цавевзачунна вукхо ша тергалвойла хира: «Со сов ваставеллачух тера ду...»

— Ца деза, цунна тIе вайша санна, кхин дарждахь-м, — рюмки чу кехат хьоккхура спекулянта.

Корехьа схьавирзира цавевзарг. Цу хьалхара жима стол дааро саттийнера. Момсар сапна юккъехь лаьттачу пхи седа болчу коньяка гонаха Iохкура: котаман гIогI-тIам, бакъийна лещ а, шафранан Iаж, мажъелла хьормат а, «чио-чио-сан» конфеташ, цIийдинчу хьокхамийн цастарш а...

— Алма-Атински «Ала-тау» йина ахь-м вайн купех,— ойланийн тергалъеш хастийра некъахочо стол.

— Вежаш бен цIерпоштахь мичама ваха хууш вац со,— аьллачу Гиланин хаьал дегочу куьйго шиша агIор даьккхича зевнен декаш, дешний санна лепаш бакалаш чу Iенара коньяк.

— Хьайн йиш ю-кх ахь лелориг,— охьахиира цавевзарг.

— ЦIе хIун яра хьан?— хаьттира Гиланис, кад схьа а оьцуш.

— Джумабай...— кад схьайцира вукхо.

— Со Гиланин ву хьуна. Вайшиннан некъан дэтта-гIаллий тIера, Джумабай!

— Аьхна хуьлда.

Татадоккхуш вовшах а тоьхна, кху шимма бакалаш батотка дихьира. Гиланис шениг бассийра, вукхо

цхъа-ши къурд бешшехъ сих а иккхина, охъахот-
тийра.

— И хIун дара?

— Цкъацкъа и хуьлу-кх суна, — элира Джумабайс.
котамаи глогIах це а тухуш.

— ХIума яалахъ, хIета, катоххий.

Баккха бехк боцуш, юучунна тIетаьIира ши кIант.
Ала дезаш ду: и чуерзо, маштеш санна тIингарш йолуш
а вара ши пассажир. Хьобжуш лаьтташехъ лахлора
стоьл тIера массо а даар цхъабосса.

— Хьо стегара вогуш ву, Гилани? — хаьттира ву
кхо.

— Ташкентера. Ехна лаьтташ зуда ю сан. Тамана
яхъа хIуманаш эца ваханера со, — юхайохка хIу-
манаш йохъуш Москвара ша вогуш хилар лачкъий-
ра Гиланис.

Амма, ехна зуда ю шен бохучу тIехъ-м хIара бакъ-
лера. Шайн аьллар хилахъ, наний, деваший Бэлига кхуьн-
га яйита ма доллий.

— Анассиз яI, уьш юьззина елахъ, ма там татта вол-
лу-кх хьо царна, валла-м, — элира тохара и араваьл-
ча, цуьнан метта кIелхъара ши куз гинчу Джумабайс.
васхаларчу кхаа чамдега разваьлла дIа а хьожуш.

— Нохчийн зуда яло хала ду. Оха дийина цхъа да-ва-
хар доккху тамана.

— Нийса доцгIла а хиъна, казахаша-м дитин.
хьуна, и.

— Тхуна а далахъара шух и беркат.

— ХIан, дика ду, бала там боцчо хIун дан деза?

— Манах язвала веза хир ву-кх, — элира кепъхил-
лачу Гиланис, мотт а тийсалуш.

— Мила ю ахъ ялориг?

— «Красни звездара» Бэлита, — элира Гиланис областехь хесточу цунах дозалла деш.

— И газеташа юйцу, Кульзапаглеран звеньеводдий?

— Хьуна муха свза Кульзапа?

— Цуьнан ваша ма ву со.

— Ваша? — аьлла, Гилани, кхехкийча санна, малвира оцу хаттаро.

— Хлаъа, — шен яа безам болчуха, стол кего волавелира, ойланашка ваьллачу цо ша тергалвийр вуйла хуун, Джумабай.

Тапъаьлла гIар-тата дайнера купе чохь. Ша ма ях-халун йоьду цIерпошт пел юьйлуро. БIаьрг ца кхиъал чехка корехула дуьхьал уьдучу зIенан бIогIамашка хьаьж-жинчохь вогIа а велла, цуьнца техкаш Iечу Гиланин дог детталуш схьаэккха доллуро. Хийла хIума лерира, дерира, дуьстира, хоьттира, цестира цо, мицара велин ца хууш ша волччу ниовелларг хьена-хIун ву хиничул тIаьхьа. «Уггар со ца везачун ваша. Мица балийна туьйхин те-хьа хIара дала сох? Там бара хIара милицехь хила?..» — шена а ца хууш кхоссавеллачу кхуьнан ши бIаьрг Джумабай кего болабелира: «Тера-м вац цигахь волчух... амма мицахь, хIун деш ву техьа?.. И хаа деза... ХIара лаа доцчух тера ду...» — аматаш оьцуш, битамаш бохура кхуо цуьнан.

Важа-м шена парггIат «чио-чио-сан» а цIубъеш Iеш вара, кхуьнан карзахвийлар шена ца хаалучуха.

Заводаш, фабрикаш ешший, цIенош, школаш ют-тушший, нефтепромыслаш, гидростанцеш йохкушший доллучу халкъаний, махканий шегара зей, зуламний бен ца кхоьтуьйтуш спекуляци яднийна лелачу Гиланех юьртан а байна безам Бэлитас дIабалхийнера милицехь болх беш волчу Кульзапан вешеге. ХIара шолгIа бутт бара

и толлуш Гиланна тIахъаваьлла Джумабай волу. Ше-
ца дIа а вахана, цхъана поездахь Москвера вогу опе-
ративник шен аьшпех теша моьттачо хьоьгу къа эрна да-
ра. Кхунна-м хаьара кху арабаьккхинчу новкъахь спе-
кулянта мичахь хIун йоьхкина а, эцна а.

— Некъан харж меттахIотто хIума-м ца схьира ахь
йохка? — хаьттира милицерчо, вукхо хIун олу хьажа,
саттийна.

— Мичара. Юхайоьхкина са яккха хьовха, мах къевс-
синна эца а ца хаьний суна-м, доьххарг дIадаланний бен,
— хIумма а ца хуун пекъар хилира Гиланех. — Цхъа-
болчара санна атта дуйне даан хьуьнар ца делла-кх су-
на дала. Валан хIоьттина болх бар ду-кх суна кхаьчнарг.

— Массеран а эла ду-кх ткъа и. Маса кьинхье-
гаман де даьккхина ахь кхушара? — хIун олу хьоьжура
Джумабай.

— Сан-м дац уьш лоруш Iедал. Нийса яздинсхь
шортта хила-м деза, — ша дуйцург бакъхета моьтташ
аз таделлера мехара вогулчун.

— Колхоз а Iийриг хир яц нускал далийча хьуна цхъа
совгIат ца деш?

— Хуур ду-кх.

— Ванах, и Бэлига цхъана трактористе яха мегаш
ю ца элира соьга, Кульзапас, хьастаха?.. — ша цхъа
хIума дагалоьцу сурт хIоттийра Джумабайс.

— Буьйхира церан и пал, йолчарна, йол ехайолу за-
хало а дезна. И тракторист багабоьллича пIелг а Iов-
шур боцуш цхъа лоччар ю... ХIара дIадаккха вайша?
Бухахь дика долуш тIе дика ца догу, — коньякан ши-
ша шайн стаканахь чу дассийра Гиланнс.

Лаьхъа санна сетташ, салонга ца йоьдуш Джамбуле
кхна сикхелла йоьдучу цIерпоштан корашкахь нур догу-

ра суьйрангахъа лестинчу маьлхан. Цуьнан зIаьнарийн курс купе чу кхеташ вайн ши пассажир маларан кедаш ойуш вара. Жимма а мелла, юха а шена снхъиккхина кеп а ялийна, ца йогIучу йовхаршца стака охъахIоттнйра Джумабайс.

— Аьхна, аьхна... Хъайн дакъа!.. Неханиг муьйлучарна а дала дуьжун хIара хьовца ма духъхъа делин, дала-м,— элира Гиланис.

— Со-м хIара ловш а ваций, хьуна тамана дIагIертанний бен,— аьлла, чIерах тасавелира ша ца вовзуйтург.

Стенна ду а ца хууш, тIеттIа ца тешаш, кхоьрура Гилани шеца волчух. «Дог кхуьу боху... цхъа хIума-м ду, хьуна, хIара...» — бохура цо ша шега.

— Бэлита ялийча ас хIотто ерг-м хир яц, хьуна, стол иштта къен. Ловзаран «инарла» хао хьо вуьгур ву ас. Суна везавелла ваьлла хьо, Джумабай,— нело санна чухьовкхура юург Гиланис.

— Инарла муха хуьлу лейтенант бен воцу со! — элира милицерчо важа къайллах тергал а веш.

Маситта бос ийцира керара нехча охъа йовжначу спекулянта. Цунна чIогIа ца дезаделира вукхо дустуш аьлла «Лейтенант». Шеконаш сов евллачу цуьнан дехкан бIаьргаша лерина тергалвора чIара божуш Iийриг.

— Армейски лейтенант хир ву хьо? — хаьттира ловзар а, дуьне а дицделлачо.

— Дера вац, Гилани. Милицейски лейтенант ву-кх, Москвара вогIуш, — хьацарна йовлакх а хьаькхна, хIонна газета ластийра лейтенанта.

— Отпуске вахана хир вара хьо? — вохар шен ма хуьллу лечкъочу спекулянтан аз хедара, юучух догдаьллера.

— ХІаи-хІа. ХІорш эца ваханера-кх,— аьлла, поч-
тови а, фофотографически а открыткийн туп стоьл тІе охьа-
йиллира Джумабайс.

ГІадвахана цаьрга хьоьжуш дІавоьду Гилани ши
бІаьрг а кьаьрзаш, цІеххьана вухатаьлира. БІаьргаш
дуьхьал марха санчу цуьнан куьг цхьана фотооткрытки
тІехь лацаделира. Нелар тІерачу куьзгана чохь и шера
гора цІенкьа юккьехь лаьттаху лейтенантана. Цуьнан
дегалацам боцу спекулянт снхха сурт лачкьо вуьй-
лира.

— Цул хазниш а ду, хьуна, уьш-м цу юккьехь,—
букь берзийна лаьттахохь аьллачу Джумабайн аз деза
дийкира хІинца.

Шаьшшинан бІаьргаш куьзган чохь дуьхь-дуьхьал
хІиттича Гилани дай тІехь лаьцча санна охьавахара.
Цуьнан лергаш чохь чІорІа жлов етара, ма керчча,
рельсаш ягарьеш поьлхучу чкьургаша. «ХІинца дІадала
доллу хІара»,— бІаьргаш хьаьбира. ТІаккха а цунна
дуьхьалара дІа ца долура шен куьйга кІелхьара, Мо-
сквехь чола холхаз духкуш воллучу шен сурт... «Ма ирча
хир ду-кх и «хазниш»,— легаш дакьаделира ша лелийн-
чар вагийнчу спекулянтан. ХІинца Іаламат кьаьхьа дох-
коволуш, кхийтира иза, юккьерчу школо дуьне даа кеч-
вина ша харцахьарчу повкьа хІоьттина хиларх. Цунна
дагадаьхкира: «...безалагі, белаш, кІорда ма белаш
болх. Шу кхетийнчу мехкан сий, адаман ирсан орамий
хьаналчу кьинхьегамьх боллу шуна»,— аьллачу школан
директоран бакь дешнаш. «Байттамал яІ, Іовдал хили-
ра... Ма гена ву-кх со сайца чекхбевллачарна. Уьш, ин-
ституташна юккье а бевлла, директора ма аллара, бел-
хаш беш бу. Ткьа со, со логгек балехь воллу...»

Разьездана лагІьселлачуьра чехкайолуш тохаеллачу

цѣрношто оцу ойланех самаваьккхинчу Гиланис «Хіара эца веза!»— сацамца:

— Хаза альбом хир ю кхунах-м,— аьлла, шегара сурт юьстах а дуьллуш, открыткаш кего йолийра. Цунна, царна юккьехь ша: Бухіарох холхазаш оьцуш лаьтташ а, московски туьканахь шортта эцна клайн шифон дла-хьарчош Іеш а гира.

— Тера девллий?— хаьттира тлевсанчу лейтенанта.

— Хіун мах хир бу кху кхааннан?— ша тІехь верш дара спекулянта ца догІучу дагара вела а кьежаш дла-доьтурш.

— Вайшнина юккьехь там боцург ма хьехадехьа, Гилани,— ша ца кхетачуха кІамвора лейтенанта мехара вогІург.

— Массо а воллу сискал лаха гІерташ... Къийла ма лолахь, Джумабай. Со баркалла ала хууш... стаг ву.

— Хіинца кхачочух тера ду хьан баркаллаш а,— ша ма варра оперативнике вирзира Джумабай.

— Ахь кхарех со а вухкуш-м ца кхачадо, накъост лейтенант!..— саттийнчу бетаца жухар бІаьргаш а кар-чош, корта агІор баьккхина Гилани сурташ этІо вуй-лира.

— Уьш этІадарх-м, айхьа Кзыл-Ордахь, Казалин-скехь боьхкинчу шина кузаца кху чохь ву, хьуна, хьо,— схьаьккхина тІе куьг а тоьхна, юха кисана йиллира лейтенанта фотоаппарат.

— ХІа-хІ!?. аьлла, буйнахь сурташ а Іовдуш, хьаьж-жинчохь висинчу спекулянта хаьхкина ялийнчу говро санна доьІура са, мерІуьргаш а схьош. Хьаьжа тІе тоьх-начу хьацаран буьртигаш хьаьрсачу цІоцкъамийн кьу-халахь кьегара.

Іийна, шегара сурташ меллаша кисана а дехкина,

кӀелдӀахула и тергал а веш: «ХӀара тӀевоьрзучуьра ваьлла. Сайл гӀорсизчу кхунах тапча схьаяккха ца кхна-волуьйтуш ас жий бийр бу, фотоаппарат корох ара а кхуссуш...» — ша шегӀа а бохуш, лейтенантана тӀекхета кечлучу спекулянтана, ша кӀелвуйту волу сурташ дӀа-девлӀича дерг хала ца хетара.

ДӀаӀхӀаьчча вокзалехь кхуьнга хӀуманаш дӀаса ца яхийтархьама, Бурнехь кху купе чуваьллачул а дохко-ваьллера Джумабай хӀинца, шегара сурташ Гиланига гайтина. «ХӀинца сан керахь ву хьо!» — зуламечуьнга ала сихлучу оперативникан гӀалат дара уьш гайтар жимачу лейтенантана марздинарг. Хийланна тешнабехк бинчу цу гӀалатах ларвала веза. Дехжо а юкху... цергаш.

Голатухучохь цӀерпошт вагонаш чӀогӀа вовшах а етталуш, вон тохаелира. ГӀаржлуш йоллучу ара а хьовжуш, ши куьг тӀехьа а диллина цӀенкьа юккьехь лаьтта лейтенант галвелира. Оцу хенахь и мара а кьовлуш цунна тӀекхеттачу Гиланис лейтенантан пиджакан киснара фотоаппарат схьа сиха эцнера. Амма цо корох ара ластийна иза Джумабайс дуьхьал тесначу куьйго цӀенкьа охьа-йожийра. ХӀара шиь, вовшийн сеца а веш, чӀогӀа тасавелира цу аппаратана тӀе кхача... Блаьрган негӀар туху юкь ца юьйлира иза мехара воьгӀучун кера яха. ТӀаккха цунах хиндерг хуучу Джумабайс, шен гӀорарӀоддах ластийна, дегӀана шел тоьлла волу иза неларе а кхуссуш, схьаяьккхина, тапча тӀе а лоцуш:

— Меттах ма хьалахь!.. — элира цуьнга.

Чохь леттачу лампано, хорша сача санна, вегош лаьтта спекулянт серлаваьккхира. Йолчо, фотоаппарат схьа-эцна кисана йиллира.

ЦӀерпошт гӀалех чу юлуш яра.

— Хьо тешнабехке стаг хиллера. Суна ца хаьара...

— Хьуна хIума дан-м ца воллура, хьуна, со. И сур-таш... — кърд легашка хIоьттира спекулянтана. — Джумабай, делин а, пайхамаран а дубхьа ма ве со хIаллак. Вайша-х цхьа бусулба ву... Ас доьху хьоьга... ХIара тIаьххьара некъ бара-кх ас боьбург... кхин гIур вацара со... — гора вуьйжира иза.

— Аьттехьа ма гIерталахь суна, ДIансхьа ваьл! — и баьрчехьа а ваьккхина, ша неIаре велира лейтенант.

— Джумабай, кьахетахьа со цаI бен воцчу сан не-нах... Витяхьа... витяхьа со... Гечдехьа, оцу кхаа чамдех е:зарг ю хьуна... — кIеза санна хьесталора Гилани.

— Суна хьан чамда а ца оьшу, я ас хьуна хIума а диьр дац. Амма хьуна гечдар — иза Iедалан керахь ду. Цигахь хуур ду вайна. Дукха вохий ма хьовза. Хьан на-м цхьана хьох тешна яций, — эсала, хазз дог оьцуш, меттара кьамел дира милицин лейтенанта.

Церпошт саца лагIлуш яра. Вагонара адам охьадос-са детталуш, сени чохь дIаса лелаш, гIовгIанаш еш дара.

Иийна-а, меллаша хьалатаьIинчу Гиланис:

— Джумабай, дIахеца, ма гамве со хьайца. Нохчий шена динарг дубьтуш вац... — элира.

Советски хьанал патриот Джумабай, ямартлонашца шеге эца а, Iеха а ца велча оцу Iовдалчу хабарца кхеро вуьйлира спекулянт. Амма вукхо цунах а догдиллийтира.

— Гиланий, бакъо цхьана а нохчочух ца кхоьрийла хаалахь! Ткъа, харцонна кхел Iедале пойтур ю вай. Хьа-лагIатта, вайша дIакхаьчча, — элира лейтенанта, адама-ша екочу перроне ара а хьожуш.

— Кешша го-кх ас лелорнг... — бIаьргаш хих а буьз-на, чамданаш схьаэца волавелира спекулянт.

Ма те хлай, нохчийн кегийрхой!
схьабаккха шайн шена безам
длаьшечу ладатан багара! Ма
хьинзабайта, ма белхабайта и
цу къа доңчу ширалле! Хезий
шуна, цо доху орца?

— Хьажал, стунненан ан-ун-м тлепаза дайна моьтта
суна! — чан эккхийтина уьйтла девзиг хьоькхуш йоллу
ненайнша хьовзийра ков цловзош чохьхаяьллачу Па-
ладас. — Хинца-м, неца, йуьрре глатта а мало ца
йо ахь!

— Садаьржаш доькьу боху-кхин дала адамашна
ирс, — элира екхаеллачу Хазанта, бух нисбан девзиг
лаьттах а тухуш.

— Сарахь цу ирсан декъах хьоьга ца яккхийта йоглу-
кхин со а. Схьайтал, ас шаршаде хлара, — девзиг хьа-
кха хлоьттира йишин йол.

Цо стенна мlara боьглу шена хуучуха Хазант кхечу
гаьн тле елира:

— «Суьйре цийелча кхаллар кечде, йуьйре цийелча
кхоллар кечье», — вайн дайша аьлла дела глерта-кхин
со догла тохале уьйтле цанъян, — коьртара йовлакх
тодира цо.

Тховсалераниг ю там а бахьаш, Гиланина Бэлита
длайнга бахка беа буьйса.

Цу томана йоьгIна тховсенна клелхевшина Iеш бара
Хазантан хьожа-мода мел уьйринг — марзошкахьара а,
дехошкахьара а. Ткъа, томан декье а, захало дендан
глертарна невцера йожа мегачу тлак-маке а кхиан глер-
таш хьийзачу Паладас-м шина сарге хьаьдда молла виц-
винера. Шича цкъа новкъара дIаяьлчахьана, Русланах а

башха дог шийла яцара жеро, шаьшшинна юккье мел дар-дацарш лилхинехь а.

— Неца, юу-молчунна кечам биний ахь?

— Уьш-м тховса боьлурий хьовха.

— ХIунда?

— Гилани Москохара цIакхаьчча моьтташ яц со.

— Кхаьчча. Сийсара, ша лакхахьара йоглуш, церан керта машина яхара бохура, мамас.

— Хьеший хилла хир бу.

— ХIан-хIа. Вокзале и вало дуьхьал яхана цуьнан шен «Москвич» хилла. Минга дер дара цунна сийсара цIа ца кхаьчча, — девзиг сихдира Паладас.

— ХIета, вай сихо ян еза, — самукьаделира Ханзантан.

— Цунна сана со-м. Дан дезарг ахь схьааьлчахьана...

Цуьнга Бэлит яхийта хIорш кечлуш хийзачу хенахь, спекулянт Гилани районни милицехь лейтенантан Байжарасовни стоьла хьалха бIаьрг хIоьттина Iеш вара, муцIа а воьлла. Батталучу кийрара схьаёттачу йовхоно дакиййна балдаш вовшахлетара цо юккье мотт мосузза хьаькхин, бос бахана чIиштаг аьрру бIаьрган хьалхе а ийзош кхийсалора; настарийн голаш егочу цунна стоьл тIера шен куьг а ца довзара мегарг. Лерина хьоьжура и цуьнга: пIелгаш дуткьа, пхенаш сийна, мIараш оха хетара. «Куьг а хIоккхул хийцаделча, юьхьа тIехь ма эрчаваьлла хин вай со...» — аьлла, ойланашка вахара Гилани.

ХIиница хиира цунна, йохка-эцарх йолучу санах Iехавелла, харцахьа хьаьдда воьду ша нисван гIиртина бевза-безарш шеге мел бакьлуйш хилла. Мотт Iаьвшича санна дохковаьллера иза, ерриг районо хамийца хестош дуьйцу Бэлитий, Руслан санна адамаша сий дечу хьа-

нал болх бан ца вахана. Иза кхеттера, халкъан дуьхьа, мохк базбеш къахьогучийн уьйр-безамо злок тохаран къаьхьаллех.

«Ма клезганна халахетар ду-кх хIара; ма клезгаммо сатосур ду-кх со гаре. ХIинца иккхина-кх сан некъ ма-цах Бэлитас балхийнчу бердах. Дависа, со кхин гена ца воккхуш, кхузахъ гола а тоьхна, юха мукъа а берзахъара хьо, ма хала дара-кх ас кхин хьуна тIе ког ловзо. Байттамал я!»...—оцу къаьхьачу ойланнийн марара ваьккхира Гилани следователан Байжарасови хаттаро:

— Промышленностехъ а, юьртбахамехъ а тIетаьлIина белхаш беш бохкучех эхъ ца хета хьуна йохка-эцарх дезар а дина лела? Хьох, нана-махко средин образовани а елла, дуьне ловзаде хьайна, аьлла, сирлачу новкъа ваьккхина.

— Хаспашка жIаьла санна, берахъ дуьйна со базара марзвинчу ненавешех делира суна хIара ун. Цуьнан цхьацца хIума юхкуш хн дохка волавелира... ХIинций-хIинций юьту боххучохъ, зилах-болах а воккхуш Iехин со цу базаран соьмаша... — кьурдаш дегтIе хIуьттуш, хала луьйра Гилани.

— Дохковаьллий хьо ткъа?

— Айса сайн велла... Накъостех хедин. Заочни институташна юккъе а бевлла, белхаш беш хьийзачу царел кхетамехъ а, дахарехъ а тIаьхьависин. Со тIаьхьахналс, уьш кхин оццул гена бевр бу... Сайн бехк бу... Iовдалчу сайн бехк... хин дацарий...—мела ладар хилира Гиланех.

— Аш ма аллара: корта Iовдал хилча когаша къахьогу! — кхоам хеташ лерина Гиланин бIаьра хьаьжира следователь.

— Хлаѡа... — Оцу минотехъ ойланаша вадийна вехъ-на, меттабахка мел ца туьгурш болчухула чекхваьккхира Гилани.

Ши блаьрг хьаббира цо и сурташ ца дезаделла. Тлак-кха цуина дуьхьалтесира хийлазза шеца кхетаман къа-мел динна комсомольчийн тоба. Кхардаме схьахьуьйсучу церан дегнаша «Оха мел бехира хьобга, там боцурш а дитий схьакхета тхох, болх бе? Длаэца хинца...» — ше-га бохун хезна Гилани: «Велла волийла со...» — олуш, меттахьхайра.

— Говла вон-м яцара хьан сийсара? — лаьцна вол-чунна набхьегла моттаделира Джумабайна.

— Хлан-хла.

— Баттахъ шозза-кхузза вьодуш хилча, хлоккхул хюрш йохькинна валан муха кхуьура хьо? — хаьттира следователя, цуьнгара схьаяьхна, кабинетан сонехъ лох-кучу хлуманашна тле корта а тосуш, хаттарен спеку-лянте а хьожуш.

— Айса ца юхкура ас.

— Ткъа хьан юхкура?

Стоьл тлерчу ангали тлехъ маьлхан элаьнарийн нур а даьгна, корах арахьаьжчий бен ца хиира Гиланина шен «Москвич» а милицехъ юйла. Келхьара яларе сатийсин-чу цунах йолу дегайовхо а длаелира кхуьнан.

— Валал дийций, жимма садоур дара вай, — элира Джумабайс. — Оза цигаьрка, — глутакх цуьнгахьа а тоттуш.

— Баркалла, — глутакх юхатеттира Гиланис, — хлуманаш йохькинчийн хлун бехк бу?

— Уьш схьакхехьначу хьан берриг.

— Цо хлун тодо сан?

— Бакьдерг дийцаро бехк байбо.

— И-м соьгахъа дец, хіста, — шен хіума мел йоьх-кинарш длабийца волавеліра спекулянт.

Хазант, Паладий уьйтле цланнина а яьлла, учахъ тле-таьлнна хабар дуьйцуш леш яра, йижина Іуьллучу Бэли-тина ца хеззарг лар а луш. Тховса шаьш Бэли-та мари лойла хіинца и хьалагІаьттича цуьнга хайта кечьелла яра нана.

— Делахъ ахъ гІирсаш вовшахтуххушехъ, со яахлу-манаш ян схъайоглу, — чІогІа екхаелла, елаелла яра дІаяха ирахІоьттина Палада.

— Кхин мел ерг сан кийчча ю, жижиг деачхъана. Хье ма лолахъ.

— Хьаха ца Іийна стуннана ледара, — хьастаме хьов-зийра жерочо Хазант. — Іуьйренга даьлча, неца, цхъа да волий а ца хаьа, мамина йоглу коччий, сан пухІан бой тховссехъ схьалолахъ.

И ца тайна Хазант, ча санна юсаелира.

— Шу массо а вуьйхица, яллалц яха езачу суна хІун юьсу? — дукха дарьелла егайора нана. — Зудчунна шолаца уьстагІа безаш деваша ву, шипоина цле а тоьхна леш лакхъхьарчу йобІан йоІ ю, шена кирмдеши ца лахъ сан цІога хадодешначу кІентан зуда а йоллу. Кхин масанян куьг кхийда кхуза.

— Церан дерг хаац, неца, стунйишин коьртахъ Іуьй-ранна бой хила еза-кх. Невце коржам ас айса тосуьйтур ю, — эліра чІогІа там хилла йолчу Паладас.

— Хьо яхача тхуна санарг тиллахъа, — шайна ца динна совгІат тІехтуьйхира Хазанта.

— Со хьонкел а яййинчу хьан Іовдалчу йишега ала деза и. Цундела цара шайн дІадаьллачуьнга хьаьжжина атта цІа а дера лаьллин со, — боху жеро Палада, нанас

шортта там баьккхинехь, и эрна ца байта а майрачо ша кхобур яра моьтташ хиллера.

И-м бакъ дацара. Минчара йо! жеро ялийта Ийнера Паладин нана цунах там ца боккхуш. Х!ан-х!а! Йо! ша йохка ца йина дела, цуьнан марех там баккхар нийса до-цу дела, цуьнан къа а, адамех эхь а долу дела, шена шен йо! снй а, ирс а долуш хуьлнийла луун дела ца бехнера на-нас Паладех там.

«Хьо-м ас эций», — майрачо шега аьлча йо!ана хетан дерг х!унда ца хаьа хьуна, мама!?

— Шуьга х!ара дог ца э!ладайта бехна-кхин ас дукках болу там ахчанца, — аьлчачу Хазанта: «Тховса дохьучу иттанна т!е нуц вог!уш пхиъ дехчхьана — цу пхийтта б!е туьмано со кхобур ю», — бохура дагахь.

И ахча йолах цхьаьнга мсха леладайта сацам бина яра йо! йоьхкина нана.

— И х!ун шн б!аьрг бу т!ебоьг!у! Нуьцкъала яккха-м ца йоллу хьо и бой соьгара? — т!ечевхира Хазант.

— Бен сту беллачуина батта пах ца белларг ю-кх хьо. Дера, и хьан колхозница цу Гиланина марзйннарг-м со ма яра!.. — оьглазъяхна кех иккхинчу Паладина дуьхьал а кхеташ Бэлитин деваша веара керта.

Морсачу машин чонйца тиллина бухь баьккхина лаьржа куй а болуш, куьйсачу можалахь шабар-шибарца сикхдинна суьлхьанаш а хьийзош, сийна б!аьргаш хьаьбано хьежош, к!арх-маьхьсин ког байн ловзуш, г!еххьа хьаьвзинна букара дег! башха ласан т!е а ца даздеш веана схьакхьаьчча иза кхоьлинчу луьйренна нийсса б!останехьа вара.

— Палада ма дарг!а-дирг!е яхан? — хаьттира цо, ундешка т!е охьа а лахлуш.

— Суна-м хаац. Тохара коч эца верас ца хиллехь а.

Йоькьучу кхаьчча декъашхой-м шорта бу сан йоьлан, — члугтуьйхира Хазанта.

— Йолчарна шайн йоьлан дакъа а дезар ду, — элира, цхьана метте Іаса етташ, ойланен «шайтланан» бляьра хьоьжуш Іийна, девашас.

— Сийсара дуьйна ду-кх хІара дов: «Суна и езий, суна йогІий», — бохуш схьабетталучаьрца, — езаера нана.

— УьстагІи-м ца кхийда цхьа а? — хаьттира девашас.

— Цуьнан маІа-м хьалххе ма лаьцний...

— Ой, хьан лаьцна иза?! — хІинццалц хьебна девешин сийна ши бляьрг къаьрзира.

— Хьо вац и буйна а йоьллина лаьтташ?

— Ахь хІун дей?.. Кхор кхоччий бужу... — лаьтташ Іаса а тухуш, хьалаиккхина дІаса волавелира социйла дайна деваша. — Со-м цу йоьлан ден метта вай...

— Ас и цу дегІе йоккхуш мичхьа вара, ткъа хьо?!

— Зуда, и йоІ-м ахь ден цІера ца ялиний...

Даккхийчу синошца марош лекхаррий бен нус, марваший кхин вовшашка дист ца хуьлуш масех минот елира.

Іехийна-тилийна а, тІечевхаш тІехтоьхна а шенний-шенний сов яккха гІерташ, там къуьйсура массара а, берз-лоша газа санна. Хьаха бацара Бэлитин безаман, марий яхаран, ирсан бала-м я верасашна а, я нанна а! Шайна шал шера хуьушехь цхьанна а багах ца долура цунна Гилани ца везаррий, Руслан дукхавезаррий! Къаьхьачу марехь цо бляьрга хьийзо болчу буйнан ойлий, гІайгІий цхьаммо а ца йора. Царна хІун бала бара Бэлитин? «Шен хьаштдерриг леладахьара цо. ХІара дуьне а дуьзна бац божарий? ЦІа а еана, кхечхьа гІор-кх, шена Гила-

нехъ тоылаш ца хетахъ», — бохура, юха а там бекъа и мелхо а шайгахъа хетачу цар.

Цу хенахъ Бэлитина глена-кхоылах дуьхьалтеси́ра, сарахъ колхозни библиотекехъ ша Руслана институтски урокаш яр.

Бухарий, бердинний латта муха ду а, чехкаллий, кло́ргаллий, кло́лгаллий, шораллий дуьстина а долчу доккхачу хина ах бле шарахъ лаьттарг колхозни юкъара тлай муха тилла деза, цунна мел харж ер ю, задани кхочушь-еш дара ши заочник, чертеж а хлоттош.

— Руслан, ма хаза хир дара ваьшшиннан проектаца тиллинчу кху тле кле́лхула лодка хохкуш. Дарий? — елаеллачохъ йисинчу Бэлитас бля́ргашца хьаьсти́ра, ше-ца чертеже хьобжуш лаьтта Руслан. Кхуьнга схьахьаьшинчу Русланан цергех хи делира.

— Хлун хаба, хьуна, вайша Таласа тлехула иштта лелий а...

— Кхул дехьахъ хьо а волуш, суна тле берзалой хьаьлхича хлун дийр дара ахъ? — хаьттира Бэлитас хи тле кьолам а хьажош.

— Иштта дехъа а кхевдина схьаоьцур яра-кх, — аьлла, ши пхьарс а лаьцна Руслана ша хьала айьича хаза-хетта, тохаелла Бэлита набарха елира.

Меллаша чохъ дласа хьаьжи́ра иза. Аддам а дацара. Доккха са а даьккхина: «Дависа-кх цу минотийн. Ма хьашт доцуш елира-кх со сама», — бля́ргаш хьаббинчу Бэлитин ховха беснийн бос ловзара.

— Хьахирий ахъ сийсара? — хаьттира девашас.

— Тлаьхъа мел хьахин а глоли хеташ, луйьренга даьккхи́ра ас-м, — чуьрчу маьнгано закъий деш санна хетта, аз лахди́ра Хазанта.

Меллаша корах арахьаьжча хлара шиъ лерина

учахъ Іеш дайча, кху тІаьххьарчу хенахъ дукха схъале-
ста ваьлладу девешага мамас дуьйцург хаа соцуна хи-
лира Бэлига.

— Хьо стенах ийзало? Вай бохучул тІехъяла йиш
юь-й цуьнан? Хецций дІаала, гІатта а яй.

— Хьо хье-м ца ло?

— Шун къамел чекхдоллушехъ, чайнан стака а мел-
ла схъавогІу со-м,— дІавовдучу марвешинна тІаьхъа
елира нус.

«Вай бохучул тІехъяла йиш юй цуьнан?»— Цуинна
бетталуш бу, хьуна, хІорш...» — ойланашца мотт дІабак-
кха йолаелира Бэлига.

Елхха йохкуш кхаьзна мархаш лела евлла. Церан
чордешкахула гучубала гІерта малх.

Бой а ловзош корах чулелхачу мелчу мохо хаза там
бора набархдаьлладу йоблан дегІана, неларехула чуььл-
ладу нанас доха ца дахъ.

— Хьо хьалагІаьттин, мамин дуьне?— тІе а яхана,
Бэлитина хьастаме барт баьккхин нанас.

— ХьалагІаьттин со-м, мама,— боху Бэлига, шен
шогачу ненан кху тІаьххьарчу хенан кІодаллех тамаша
бина а ца йолура.

ЙоІаца, ша цкъа а ца хилладу кепара кочий, елаел-
лий, самукъансей яра Хазаит.

— Шен вешин безамна леррина хьох бІаьрг тоха ве-
ана хьан депаша веа Іийна ваха хьо набарх ца яккха.
Йоккха мел хиларан, и валац хьо диканца схийла, хьайн
дех тарьелла йогІу хьо. Суна дика хилладу кху шен ве-
шин механ хІума дацара хьан ден,— хІара ерриг чалх
текхайора нанас, йоІ шайшшинна кІадъян, иза шайна
тІеерзо, шайшшимма лелочуина дуьхьал яла цуинна эхъ-
хетийта, юьхъ еш шайшшиъ цуьнга кхоадайт.— ХІара

воккхаклант ца хиллехъ, хьо карара а йоккхуш, юьтуьй-
тора со шун дендас. Декъаза йол хир яра хьо тлаккха...
Цундела, хьайн девешин сий цкъа а ма дайалахъ,—
бляьрг бакъочуха сецира Хазант.

— Стен гамвинера иза хьоьца сел члогла, ва мама?

— Э-э, йол, дера лайна ассний, хьан дассний члогла ба-
ла: едда яхана бохуш дехоша цла ца юьтучу сан шина
кепеккал сий дацара марзошлахъ,— дуьйцура шен бе-
замца маре яхарх йол кхеро глертачу нанас.— Ас ехий-
та боххушехъ, со ядийна хьан да мел хьийзийра цар...
Шиннахьарчара а цергах юттал хлума ца луш, бев даьл-
ча охашимма лаьвшина къеллий...

— Ой, цаьрга сагла доьхучул болх бинехъ, шаьшшим-
ма динарг хазхуо а дац? Везачунна улло а хлоьттина
дуьне дайй, оьшург лахий хлун хала ду,— бохура дечун-
на мало йоцчу Бэлитас.

— Хлара маьлхан дуьне, хлара маьлхан дуьне дуур
дацара ас, Бэлита, сайн ца! бен йоцу хьо ден цлахъ а, я ме-
ран цлахъ а кхечех хьега а еш. Хьажал...— хьаьдда яха-
на дехьачуьра нанас схьаеана чамда Бэлитина гина а
яцара.— Хьажал...— охьаяссийра цо цу чуьра: тлерглан,
чилланан тегаза кучамашний, шифон, косынкаш, зуда-
рийн гарнитуррий, клайн, лаьржан шн пара туфлеш, да-
шо сахьт.— Суна ца оьшу нийсарошлахъ хьо охьатела
дуьне. Хьох диснарг бен даан а, духа а хьашт дац суна...

Къайллах Хазанте бляьца а еш, Бэлитина ца тоса-
луш, теббана дехъ чувахара деваша.

— Уьш хлун хлуманаш ю, ва мама?— хьаьттира ца
кхеташ цецъаьлладу йола.

— Асний, хьан девашас совглатана кечийна хьуна,
сан йол, хлара чамда... — Бэлита коча хьоьстура нанас.

— Хлунда?.. Стенна?..

— Хьуна хIара оьшу хан тIекхаьччадела.

— ХIа-а-хI! — дахдира Бэлнтас

Наний, йоллий вовшашка хьаьжжинчохь йисинера. И дахдина хаттар хезна дехьачуьра деваша а гIар-тата яйна ладоьгIуш вара.

И хIуманийн чамда, ша Москох меха воьду дела, Гиланис, хIун хаьа... аьлла, стуннене дIайиллийта еана ю. Ткьа, харцчу Хазанта и мича хьийзадо хьо хезаш ву-кх, дешархо. НеI а херйина, сехьа хьоьжучу девешини цергех цу хIуманаша оьхуьйту хиш гуш велира хьо.

— Уггар хьалха несан чамди чу хьожу йолчу марна-нас хьуна балда даккхарна ца кхоьру со.

— Айхьа дуьйцучух кхнаехьа со, мама.

— Сан доггах маре нисло хьуна, маминниг, — йол марайоьллира нанас. — Хьаха ца елин, кхечар санна, ма йиххини дIа. Вешини йоьлан сий дайта хуучу девашас цхьана кIирнах корта беттийтнин хьо йоьхучаьрга...

— Ахь хIун дуьйцу, ва мама?! — буьрса тохаслла, ненан марар хьалаиккхира Бэлита.

Дехьачуьра и гун деваша, кIегаш тIеваьлча санна, кхоссавелира.

— Айхьа тIехьиззинчу Гиланига... ХIинццалц ца еана эвхьазалла ма йоллахьа кху тIаьххьарчу дийнахь вайшинна юкьа, маминниг, — марий, майрий нанас йоле хьехош шена там ца хета кеп хIиттайора Хазанта.

— Со Гиланига а яхана вай эвхьаза довларна ма кхералахь, мама, — буьрса корта а бегош, тIейнрзира йол нанна.

— ГIовгIа ма е, дехьачуьрчу девешина хозуьйтур ахь...

— Йохкий бен со ца оьшучу шух эхь дац. Шуна со, коча чуха а тесна лело шиная ду-м ца моьтта!? ХIан-

х!а! д!аевлла и заманах. Со адам ду багахь мотт а, белш т!ехь корта а, кийрахь дог а долуш!..

— Ой, мохь ма хьекха. Мехкан а мехачу хьан девашас дош ма делла нахана... Исс баттахь хьюо чохь лелийнчу сан юьхь...

— Йохка йинера, ахь, со? Девешин х!ун бакъо ю сох жоп дала?! Со мотт сеща-м яц?!— чуьраелира Бэлита.

— Байлахь леллачу хьуна ехнийла нисда г!ертний тхо-м...— бос бедда, егайора, йиш йоьхна Хазант.

— Баркалла. Сайн г!айг!а ас айса бийр бу...— Иийна.— Х!ан-х!а! Со яцара байлахь. Гиланин шайнашна теба шу ду байлахь. Суна советан тедало даа а, духа а ца эшийна...— бакълуйчу йолана дуьхьал ца хьажалучу ненан корта, вортанехь хьеран т!улг оьллича санна, охьабахара.

Техна сехьавсара деваша. Яьлана хаьдча санна лечу несе а, поп санна лаьттаху вешни йоле а хьаьжира иза, кху шиннан кьовсаме даьлларг шена х!ун ду ца хуучуха.

— Шуьша ма ч!ог!а лера?— хаьттинчу девешин аз, яхкаслла т!ийриг санна хедара.

Цхьа а вист ца хуьлуш цхьа-ши минот елира.

— Х!ара ю-кх вай юьхь!аьржа х!итто...— йолана т!е корта тесира Хазант.

— Стен т!ехь?

— Тховса бог!учар дохьучу г!уллакха т!ехь.

— И мегар дац. Т!аккха-м, хьаха ю, боьрша дош леллачу вайн ц!ийнан ц!е южур,— куьзганаш т!ехула Хазанте а хьожуш, сацавеллачу девешин кийрара лаьржа дог схьаэккха доллур, ша ондда каяхийта воллун тховсалера там карара баларна кхоьруш деталуш.

Оццо коьрта чохъ жлов етта нана хьерен йинера ца моьттинчу кепара Бэлитин очча яларо. Кху шинна моьттинера цхьа яйн хамталла а йинна, и ладлийр ю. Башха цунах дог диллина-м хлища а дацара хлара шнъ. Амма хье-жош блаьргаш кхарех чекхбоху йол-м цу хабарех лехалахь тамаша бара.

— Гой хьуна, цу хьан девашас-м хьох бло булуш деллий ша санначу кьонахашна дош. И-м хьан ден метта вай,— йол малъян глертара Хазант.

— Томах йохккал бен йолах дог ца лозучунна шен са марздан деза!..

— Сацийта! адам-шайтла, вон адам шайтла... Иийт, со веллаваккхарг я!..— тлечевхинчу воккхачу-стеган цал-м багахь дисира, длаала а ца хлоьттина.

— Ма «...ваккхарг я!» хьо цал-м..— иштта цхьадерш шехахь совцийра яшацарен церга тлера балда айъинчу Бэлитас а.

Оцо гуттар блаьрга цлий хьовзийра баккхийчарна.

— Ва йол, хьо хьеръяьлла я эглийна?! Эхъ ца хета хьуна, цхьа ког коша а бахана волчу девешех?— элира нанас.

— Шун веллачуьнга терра ду, ца баьхна цо, шен дола а. Шун блаьрг горгбина Гиланин хьоло. Эккхар ду и лоплаг. Ларлолаш цуьнан цинцех... — курра корта айъира бакълуьйчу йола.

— Ма дохаде, йол, хьайн ден весет. Хьо кхуьйлуш, куьг туьйсуш веллачу цу мискане ас хлуи эр ду делан эхартахь?..— харцонца ден глаларт дуьхьалтесна а Бэ-лита шайна тлсерзо, пекъар хуьлуш глелвелла деваша, цубдар санна сеттара.

— Коггаш луьйра со деша оьхуш мичахь вара хьо?! Суна-х пальто а школо ийцира!..— дешархошлахь шен

беркъа леларан сурт дуьхьалтесначу йовлан бляьргаш чу хи доьссира.

— Кхана цигара дакъа дохьур делахь а, длаяха еза. Со дош делла ваьлла. Реза ца хилахь цла йоглур хьо,— ласа лавтта а тухуш, хадийра девашас.

— ХІан-хІа! Сох сагІин дакъош хир дац. ДІаевлла и кІай-меда шапталш!— бляьргаш бакъийра Бэлитас.

— Дов дан йоллу-кх хьо кхунах, мамниг, — хьаста-елира Хазант.

— Ма кхералахь, мама, Іедало маслаІат дийр ду.

— Хиндацарий хан ца йиллинехь...— эkkхийтира на-нас.

— Хьан!? Хьанна!? — цецъелира йол.

— И дуьйцу хан яц...— Гиланис цхьана когана доьгІ-нийла шайна хуун, Бэлитас хан йиллина бохург, юкъа-доккхуьйла а ца линра девешина.

Амма Бэлита-м жимма ойлане ма еллин кхира, Паладин цхьа хІуо кхетаза доцчу цуьнан маьІнех.

КетІахь шегла мохь бетта а хезна, корах арахьаь-жинчу Хазантана чІогІа цаезаелира уьйтІахула схьа-йогІу Паладин нана. Цуьнан юьхьа тІера и дешначу марвашас:

— Мила ю иза?— хаьттира Хазантс.

— Тхан йиша ю-кх...

Оцу бакълен тІерачу шен ненайишница хьаькхна йолчу Бэлитина вуно хазахийтира и йогІуш. Вовшашца къамел догІун хІара шиъ, цуьрриг а резла яцара шайн Хазантаний, Паладиний.

«Вай — нийса дац. Тернаш цхьанабетташ дала аьчган мачаш йохайо, боху. Бэлита суна а елла, Палада хьох тоха еза вай, Хазант», — олуш ю хІинца кху чу йогІург, кест-кеста.

— Шу ма чудоьлла? — чуелира иза.

Бэлитас, тлеххетта маршалница барт а боккхуш, ма-райоьллира шен неца. Важа шиъ ладда леш дара.

— Хьо ма лела? — хьаттира воккхачу-стага чуеан-чуьнга.

— Кучана орцах яьлла хир ю-кх хлара а, — ша бо-хучух ца кхеттачу йишел хьалханккхира Хазант.

— Палада ца еара кхуза? — дласа хьаьжира санарг.

— Дера санера. Соьгара бой яккха тур а хьовзийна длаяха-кх, — йишина тлейоглаелира Хазант.

— Хлун бой?

— Ой, тховса Гиланига ма йоьду Бэлита! Тамана боглу делкъал тлаьхьа, — самукъане елакъежаш яьржи-ра стуннана хила глертарг.

— Буй бузур аш. Бэлита длайнга-м замошца воглуш Руслан вец! — Жовхлара оллушехь: «Хла-хл?!» — хат-тарца яндор даьллачу девешин, Хазантан къаьрзнна бляьргаш хьетле довлла дохкура.

Глар-тата ййна хлара ца кхелира дуьхьалара лаьр-жа марха дла а теттина, шен дашо злаьнарш корах чу ланийичу глушлакхе баьллачу малхо. Цуьнца елакъе-жинчу Бэлитин беснеш тлехь клаьгнаш хлиттира. Ладий-ча санна дисина важа шиъ хлиница а меттадаза дегош дара.

— Коврта кхин хлума ца туьллу ахь, Бэлита? — эли-ра доьхначу шинга хьаьжжинчохь йисинчу Жовхлара.

Бэлита шен чамди чуьра схьа а эцна, клайн шифон длатилла хлоьттира куьзгана хьалха.

— Ва Жовхлар, ахь хлун леладо? — къарделлачу озанца йистхилира Хазант.

— Паладига милици кхойкху. Мехара воглу шун Ги-лани, ша доллу хлума дла а доккхуш, сийсара лаьцна...

— Ма дийцахъа... — халла бен ца хезира, марвешин охъа эгна суълхъанаш дла а луш, маынги тлера хлума-
наш чамди чу тийса сихъеллачу Хазанта бохург.

— Бах ма лойла шун морла,— элира, Жовхларна ела а къежаш, вукху шинна тле корта тесначу Бэлитас,

— Бэлита, тхо схъакхечи-кх!..— элира, шедаи кхо-
жаца бой дла а тоттуш, сирачу говрахъ, некъацарчу коре
хлъттинчу Ризвана.

— Кхаъччехъ хъаха ду вай дларлур,— аьлла, серла-
яьлла Бэлита цуынгахъа длайирзинчу юкъана кхеран
уйтле юзира комсомольско-кегнийхойи замоша.

Машинашкахъ, говрашкахъ, глаш схъататтаделла
адам шайн ма хуьллу кечделлий, самукъане деладеллий
дара. Къарзъеш уйтле сийсочу церан беларш, забарш,
кхийсарш мегарг ца хазнийтора вотанал хъалха лелхачу
аккордионо. Дло бай тлехъ шайн зурманашца хелхабуьй-
лу узбекаш, казахаш; хъуьлла — вальсана сетта цхъа-
берш. Цхъацца хелхарех жим-жимма доккхуш динна за-
барен хелхар хъовзийра чиллапан хъаса баьккхийна тю-
битейка а коьртахъчу Ризвана цхъана комсомол-
кица.

— Ког дла-м боккхур бац! — кхитле а макхвелира
шен дагахъ забарена воцу деваша.

— Дера, къена клант, и дла ма даьлла... — Жовхлар-
на олуш хъаьдда чуеара Кульзапа:

— Бэлита... Бэлита!.. яьллий хьо?

— Дера яьлла. Марша йоглийла сан хьоме доттагла,
— и марайоьллира Бэлитас.

— Яло хлета, колхозан уьйтлахъ доккха той ду вайга
хъоьжуш, — нускалан куьг лецира Кульзапас.

— Со луьйи ца хеза хъуна, ва Бэлита? — ирахлът-
тира воккха стаг, пленда санна, сатта а сеттинна.

— Ваша, ахъ хъайга ца догIург дуьйцу. ТIаккха...
— сацаслира марн йоьдург.

Ала хIума доцчу девешин корта оллабелира.

— Бакълуй, бакълуй, Бэлита! Баьккхачий бен ца
ло арданго некъ! — ненайиша реза яра йишши йо-
лана.

— Хьо юккъехъ йоцуш-м дац, хьуна, хIара, — гоме
хьоьжура Хазант йишега.

— Со-м хьо яций. Суна хаьа, сайгахъ рагI йоцург.
Амма аш лелориг-м хаййтира, кхуо шен гIайгIа вон а
ца бина-кх, — боху ЖовхIар кIезиг яшара йолехъа йоц-
чу ненах.

— Довла, вай хьело! — кхоьссира арара чу.

Сатоха а ца делла, дехъа чу хъаьдира деваша.

КIайи нускал шен доттагIчуьнца иеларехъа доладе-
лира.

— Хьийи, хьо я цигара йисина, везан дела! — сардам
боьллира нанас йолана.

— Ма алахъа, мама, — элира Бэлитас меллаша. Юха
а йирзина. — Ца Iеба хьо, дада велчхъана пайшимма
хьегначух?..

Йоьлан оцу дешнаша Хазантана карладаьккхира
майра кхелхица кхерчаца дог шелделлачу ша мел лай-
нарг; дуьхьалтесири йолах лечкъочу бIаьрхиша башийн-
чу гIайби тIе цийиелла лергаюх а хьекхош, ша хала
текхна, йисина Iечу ненан къаьхъа буййсанах...

— Барт цаIий, тIаьхье беркатин хуьлуш, гIоза ехий-
ла, дала декъала йолда хьо, Бэлита... — тIаьхъа йолас-
лира ЖовхIар, арайолуш йоллучу маре йоьду-
чунна.

— Ва Бэлита, кьинтIера яла сунал.. — уча хъаьдира
Хазант.

Уче хьалха лаьттаху «Победин» не! дла а йоьллуш, Ризвана кьорза куз баржийра ундешка тлехула охьаюс-суш йоллучу Бэлитин когаш клел. Дланехьуо, колхозан комсомольски организации секретарца лаьтта Руслан чlogla кечвеллий, дуьненан а да ша хеташ сакъералуш-ший вара.

Нускал, Кульзанай «Победи» тле хууш шина-кхаа тоьпо салют делира доккхачу денна.

— Ва Бэлита, ас хлуи дийр ду техьа!— мохь хьаькхира ша лелочунна докхояьлла, ученан блогламах а хьаьрчина лаьттаху Хазанта.

— Ловзарга йогIур ю-кх. Со-м хьаха ца йоьду, ма-ма, хьо сов яьлла. Схьайола суна улло охьахаа хьо!— элира Бэлитас мерза, тхов лелначу машинара схьа а хьаьжна.

— Дладуьилало шунэ вап, кечлолаш!— говра тле велира Ризван.— Тлеяла стуинана, хьо яглахь!..

Аккордионной, зурманаший, вотаной, эшарший лекха йолийра, сакъералучу гловгIано юьйлина уьйтIе.

— ЖовхIар, цIенна догIа тохалахь!— аьлла, невца-на тлехьа, йоьлан хенах ха а тоьхна, йолаеллачу маши-на хиира Хазант.

И срринг эвла екош бахана, даарх-маларх йоьттина стоьлашца той лаьттаху колхозни уьйтIа дIакхечира замой. Нускал далорна кхузахь биша кечаммий, ада-мийн гIаддахана хьийзаррий яздина а, дийчина а ца валлал доккха хIума дара.

Оцу шуьнахь дууш молуш, «бов-биввехь» ирах оьху-чу шампански тIассашлахь, дIадоладелира комсомоль-ски ловзар.

— Декъала хуьлда нохчийн мехкаршна нрсе боьду некъ шарбина Бэлита!

— Ура-а-а! — цхьабосса кад айъира дерриг ловзаро.

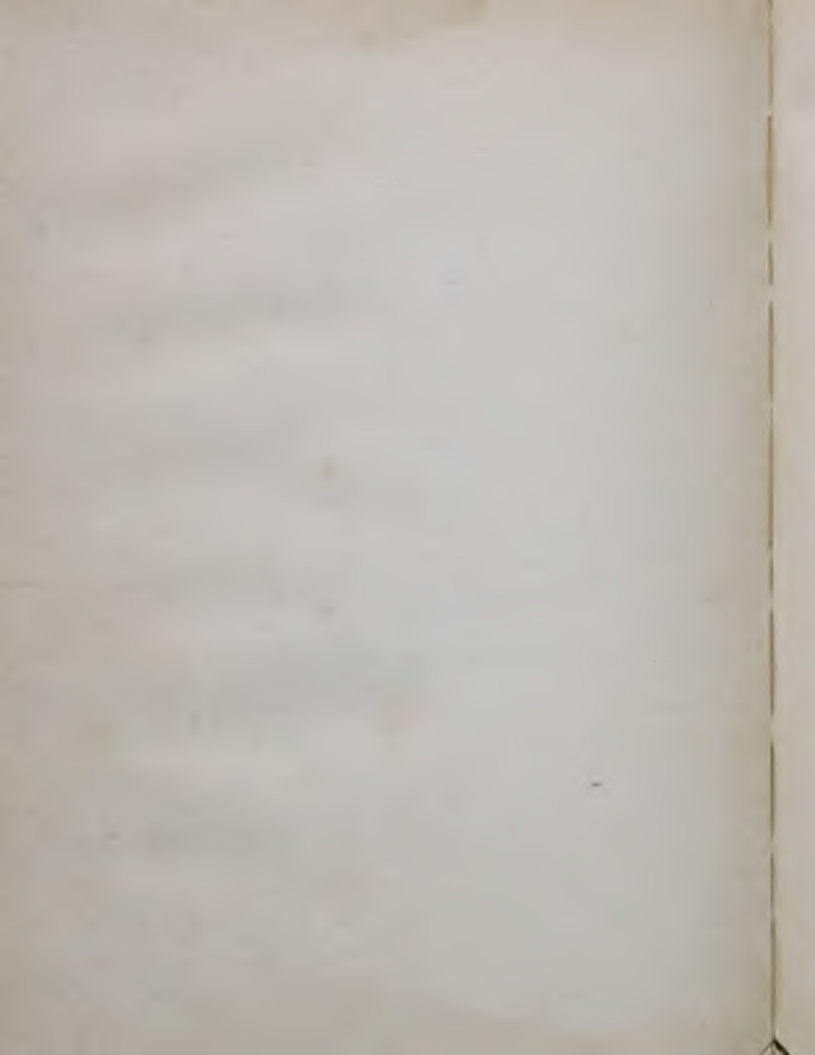
ЭПИЛОГ

Хьоме дешархо, кху повестан коьрта дакъалацархой вайн республикан совхозашкахь ленински партин ткъе цхьалгачу съездан исторически сацамаш дахарехь кхо-чушбарехьарчу социалистически йохьаллехь коммунистически къинхъегаман байракх айъина хьийзаш бу. Институт чекхъяьккхина Бэлита агроном ю, Руслан — юьртбахаман машинийн механик. Мор буьзча диссал а долчу цу шиннан берашна Iуналла деш гIад а яхана Iечу Хазанта, елла нана а хийцина невцана.

Оцу цIера валарх цIа верза ца кхеташ лелла Гилани хIинца Теркайистехь вахаран хIоз хьовзош ву. Кульзапа а ялийна Казахстанехь вехаш волчу Ризвана яэдарехь, хIинцале марийна шалха я кхолха берд эцна йоьду Палада даI санна цIийло. БэлигаIарна юккъехь ша лелийнарг хьахийча.

ДИИЦАРШ

ДОТТАГІАЛЛА

Салмана шен кибарчигаш еш белхий бу, аьлла, хабар а даийтина, кІрандийнахь цаьрга ваханера со.

УьйгІи-керт белхелах даьхкинчу адамаша снйсош яра: цхьаберш, вукхара дехьарниг башошшехь, сехьа поппар тосуш бара; хьуьллачара кибарчигаш охьа яхка майда цІанъешшехь хІорш догІмаш балхана масдеш хелхаран чІинг еш бара. Хелхар ца хуучун а когашна гингаш дохуш локхучу пондаран садукъдора етгачу вотано цкьацкьа.

Суна ца девзачу адамийн цхьа синкъерамен тоба йогІура кех чу, гІеххьа яьлла хьаьрса маж йолу, безамехь воккха-стаг хьалха а ваьлла. ДІахьаьжинчу аса: «Уьш муьлаш бу!» — оллушехь, «ХІорш сан боцаш ца тору, хьоме хьеший бу, вайна гІо дан богІуш!» — аьлла, царна духьал хьаьдда Салман, воккхачу-стагана мараиккхира:

— Марша вогІийла хьо, тхан хьоме Добрий, хьайн накъосташца!

— Саший, Ниний девзаш ду, сан кІант, Салман! — шен кІантаний, несаний тІе корта а тесна, — хІара шиь — вайн нуц, йоІ ду селхана Воронежера схьакхачна, — аьл-

ла, куыйгаш дла-схъа а тосуш, гадвахана велахъежи-
ра Добрий.

Ша цаьрга могаш-доьналла хьаттина ваьлча, Сал-
мана со а вовзийтира тлебаьхкинчарна. Длогахь цаг-м
деш воллу, Салманан да, Омпакъа, тхо луйн а хезна
схьахъаьжча, шен доттагла Добрий ма гиннехь, верриг
вела а велла, схьахъаьдира. Воккха ши стаг допах мар-
мара иккхира. Добрица баьхкина кегийрхой шайн кера
догI-догIарг деш белхех длаийра.

Добрий, Омпакъий длахIоьттинчу белхега бIаьрг а
бетташ, къамелашка ваьлла охьалахвелира. Дуьххьар-
лера поппар хьен болийра.

Нохчинчуна белхелах оьрсий бахкарх дукха там хил-
ла, шайн доттаглалла муха тасаделла хаа линнчу сайна
цунах лаьцна Салмана дийцинчух со дIаязда кхнавелларг
хIара ду:

«Iаьнан чилла мIаьк яьлла хан яра,— долийра Сал-
мана.— Ремех хьадча тогIи толлу эмалк санна, и сийна
стигала мел ю кхерстачу морхин социйла дайинера юьхь
морцуш хьокхучу бекъачу мохо. Стигалех хедаш, соз
туьйсусх дахлуш, кхийсалучу седарчашна тIаьхъабада
кечбелча санна, кхозучу беттан аьхкана дуьхьал и тил-
ла лела мархин коржам яьлчи а сирла яра, шелоно тIет-
тIа гел хьийзош цIийза, юкъал тIехъаьлла январьски
буьйса, сарралц деана, гоьллец догIачу лайлахь.
БIаьргийн негIарш цаппехь вовшех летара. Охьа кхоьс-
синчу туйнах лаьтта кхачале ша балла шельеллера.

Тхьоца балхахь волчу Николайс шен зудчан ткъе
пхиъ шо кхачар даздеш, кхайкхинчу дахана догIура сой,
сан зудий. Цигахь ас мел меллачух минмаша динера,
къаьркъанах чекх ца йолу бохучу шелоно.

— Къа яї, тховса арахъ виса дезачун, ма глорор ву-кх и ван-м. Ког баккхахъа чехкка,— аса а аьлла, цехъа доладелира тхойша. Когашна кїел морсачу лоно дечу глоржа юккѣхула цхъа узарш хезира нуьцкъаш.

— Собардехъа, и узарш стен до?

Совца а севца, оха ладуьгїира. Тхойша санна цхъанхъа хьеделла, дикка тхуна хьалха хьабда доьду шиъ а сецира.

— «Узарш-м чуьрчарна хезар даций, неї тоха-чїоггїа, неї».

Буйсанан тийналлехъ тхуна дика къабсташ хезира, хьалха доьдучу шиннах цхъаннан а дешнаш. Узарш севцира. «Дїа ца йобллу... дукха неїарш йиттина ас... Чу... чу ца оьцу кхара цхъаммо а»,— хезира параднин лабана кїелхъара схъа. Гїийлла узарш доладелира духа а.

— «Суна-м хьо церан ву моттара. Колхозникан цїа вахавеза-кх тїаккха, адамаш а ца хьийзош»,— элира тохарлеррачу озо.

— Ца хаьа... аса-м мах а лур бара... Со кхузара вац, милла вехьош узарш дечо аьлча, меллаша дїадоладсїа-лачу, хьоттачу шиннах цхъаммо (зудчан аз дара а моьтту суна): «Давига вайша и? Ма къа ду цуьнан, милла лийр ву-кх иза»,— аьлча, вукхо: «Дїаваккхахъа, шен хьашт дерриг хїлахъара цунах»,— аьлла, и шиъ. вовших а хьаьрчина, шайн йовхачу чу кхачале а шаьш-шиъ милла даларна кхоьруш, дедда цїа дахара, шаьш-шиъ санна шел а луш, мац а луш, дуьне а дезаш долу адам кьїзчу шелоно їуьддучохъ, эрна арахъ а дитина. Нагахъ и миска мсца хїлахъ цунна баьпган юьхк елча шаьш-шиъ ца дузарна кхерара техъа и ши дегї? Хаац. Амма уьш кхийрпехъ эрна-м дара. Цу мисканна хїнца йовхо бен хїумма а ца оьшура, ша да мел верг дїалур дара

цо цунах Хлан-хла, цу шинна ца оышу хъаша, мила ву а ца хуург-м муххали а, цу шинна шавшшиннан бен ба-ла бац, церан хлун глудлакх ду шаьш трамвайна тлехъ а чомахъ охъа ца хаочу, воккхачу стагаца а, цунна хуь-лучу ницкъаца а, цуьнан бухъхъа баьллачу некъаца а. Цу шиннан хлун лозура цуьнан къеначу деглах шелоно мларш къийзаярх, и шиъ-м чу а дахана, бовхачу метта ког хецца охъадижира.

Дахарехъ адамана тле хлуъу а хлотта тарлуш хила-ран цу шиммо ойла йиннехъ и шиъ иштта атта длаглур дацара. Шен кхело шегга хлун кховдор ду ца хаъа цхъан-на а. Хъанна хаара воккхачу стага хлун леладо.

«Ирс ял, йовхонах тланк аьлла дуьззина лавттачу ца доьду-кх шуьша, дависа, аша не! йиллича араьккха йо-лун йовхо мукъана а сан четахъ елира», аьлла, ойла йин-чун къена бляьргаш хих дуьзира.

И шиъ некъо гола туххучохъ дла а хъавьзина, гучуьра дладелира.

Воккхачу стагерачу халонан дакъалоцуш тледахан-чу оха шиммо, вистхила ца кхиволуьйтуш, цхъаца пхьарс а лавина, тхайга вадийра иза. И вист а ца хуь-луш, суна моттара, «лабанан клелонал оьшачу-х ца вуь-гу хир вай со кхар», — бохуш и уьду, ткъа дла ла доьггча, цунна ша леш воллуш хлуьтту бларлагинаш ю моьттуш хиллера оха лелориг.

Сирла, аьхна, йовхачу чу кхаьчча, къаьрззина тхьогга а, чухала дла-схъа а хъаьжна, гучух ца тешаш, бляьргех куьйгаш хъаькхира безамечу воккхачу стага. Хих буьз-зина, куьзга санна късга цуьнан лаьржа ши бляьрг тлех а беана, охъа хъаьддачу бляьрхин татоло, шелъелла царула цлийсллачу беснешна тлехула карсол диллира. Там хилла вела а къежна, охъатаьлира иза

— Шек дла ма ваьллахь, тхан-м хьох терра воккха-стаг а ву хьуна. Же, катоххий тлера хлуманаш дла а яхий, парглатвалал хьо,— аьлла, ас гло деш, цо тлера схьаяьккхина, гурахь лело, шогачу машини юткъа пальто айса хьала уллуш, цунах кхин а члогла дог лезна ца леш, воккха-стаг казахета араваьлла воцийла хиира суна. Фуражкина тлехула лергашна дихкина гата цо дла-даьккхича, хьежарх ца клордадалла хаза битамаш болуш вара тхан хьаша.

— «Хлара шиъ мукъана дика ца хиллехь, со лабана клел длачлебна хир вара»,— элира оьрсичо, мамас меллаша озийна шен когара валенкаш длайохуш.

— Дада, хьалаглаттахьа, вайга хьаша веана,— элира ас, дехьа чу неI а йиллина.

— «Ма ваккхяхьа набарха»,— бохура хьешо, дада со санна догдика ца хиларна кхоьру мотталур долуш, дла-схьа а хьоьжуш. Амма оьрсичо цунна-м са эрна гатдора. Дуккхазза, сайн жималла, я сихалла ас: воьду-воглуш, я оьздангалли тлехь, я къамеле ваьллачохь, я хьеша-ден гуллакхе хьажарехь цхьа дала там боцург сайгара далийтичи, юьхьаьржа хлнттош и ледарло кхин ца йолуьттург, дов деш ламийна со тхешан дас, шен дас ша санна. «Баккхийчийн сий деш хьала ца глаеттича, дог этлош царна дуьхьал лийча, адамашца мерзачу тлекерен ца хилча нехан безам бов. Вай дезачуьнга ма догийла халкъан блаьрг бадар, цул доккха вон дац адаман коьрте дан. Нехан сирла-семачу блаьрг-лергана ша санна шера хаьа хьоьгара мел даьлла дика-вон. Ахь сий дахь хьан хама бийр бу. Халкъана везарг цкъа а зен ца вов. «Халкъан хастам — дуьненан тлаьхьало ю!» — олура боху дадас шен дас. Дан а ду уьш дерриге а бакъ.

Цхьаболчуша олу, ша схьаваьллачу бене хьожже хуьлу стаг-зуда. Суна и дерриге а бакъ ца хета. Адаман ерриге а дикаллин дашо хьоста — цуьнан дог-цIенан ой-ланашший, цуьнан кIорга кхеттаммий ду

Чай мелла а ваьлла, гIадвахана дадица къамел деш Iечу Добрига ладоьгIча хуур дара иза дог-цIений, оьз-дий, гIиллакх долушший, адамаш дезашший, комаьр-ший, яхь йолушший стаг вуйла. Ткъа оццул дикачу дас шен доьзалхо вон Iамор вуй? Цкъеллига цкъа-м Iамор вац. Цундела аьлла: «масани дикачу ден вон кIант, во-чу ден дика кIант кхуьу».

Цкъа эхь хетий цIийлуш, тIаккха ца лалой макхлуш, юха, долийна дохковолний кIайлуш валхийра Добрис шен цаI бен воцу кIант.

— «Кхин бер ца дисина шен зуда леш, лекъаш ша-ладина йоI, кIант институтехь доьшуш дара», — бохура Добрис.

Шена мел эшнехь а сатоьхнера цо кхин зуда ца ялош, берашна десте вон хиларна а, шега и ца ладалар-на а, шина бери цIийнах пе тохарна а кхоьруш. Добрис схьадийцарехь, йоIа чIогIа пусар динера дас шаьшшин-нан хьоме лелоран, шаьшшинъ бахъана долуш цо шена болу там дIатасаран. Ден и юьхь ларъеш, иза, дас шена пурба делла ца Iеш, гIо аьлла дехар даллац Iийнера ма-рий ца йоьдуш. Я марий яхачи а ледара Iуналла а ца до шен ден. Амма кIант, кIант вайн веччан ма хиларт вара цкъачуина.

Дукха кыйзош деш хилла долу, кхиндолчуьнца гIо дечуьра хьовха, ур-атталла письмо доуьйтучуьра а шен кIант сецча, ша барчче а ваьккхина Iечу, нехан кIантах — йоI яханчу певцах хетачу эхьана кхин детта са а ца хилла.

кІапта хилларг хаа веана хиллера сан хьаша Грозный-гІала Воронежера.

— «Кху чохь дара Сашас соьга тІаьххьара даийтина письмо», — аьлла, Добрис схьакховдийначу конверта тІехь яздина «А. Д. Колесников...» гичи, «инженер-м вац иза?» — хаьттира ас воккхачу-стаге.

«Ву-те, инженер ву заводехь. Цхьа завод-м ма яра иза...» — хьажа юккье плелг а хІоттийна, заводан цІе дагаийта гІертара хьаша.

— Суна вевза хьуна, и-м тхан цехан старши инженер ву — Александр Добриевич. Белхалойн дагара дика хууш, коллективо чІогІа лоруш куьйгалхо а ма ву, хьуна, тхан иза. Ткьа кху тІаьххьарчу хенахь гуттара олла-велла ву иза, стенна велахь а, башха хьаса болуш-м тохара а вацара и, — аьлла, зудчуьнга бІаьца йира ас, меттанаш дахка дезийла хоуьйтуш.

— «Хаац, эхьо лаг Іуьйду хир ду. Со цунна вон хилла да вац, суна нштта атта зІок тоха декхара дацара цуьнан. Сан кехатана дуьхьал жоп а ца доуьйтуш, чІогІа лечкьина и сох. Зудчо а гІо до хир ду цунна. «Дикачу» несо а дукха кьахьобгу верасашца эггІа воллу майра марзойх воккхуш», — аьлла, набарна корта охьабахара воккхачу стеган.

Бехк а бацара. Шийлачу арахь кьийладеллачу дегІа-на йовхачу чохь бод а делла, тхьовса лаьара.

— Хьо кІел лаьттинчу лабанал дехьарчу кертахь ву, хьуна, Александр Добриевич Іеш, — элира ас хьеше, дадий, изий вижинчу чуьра лампа дІа а йойуш.

— «Веца...» — аьлла, дІатийра Добри, ша цу кертанков дукха деттар а, кегІа еана зуда «кху кертахь-м вац цхьа Колесников а», — аьлла, гома схьахьаьжна, ирча

тлетовхначу кен глуй дла а боьллина, чухар а дага а деана.

«Сашин зуда хилла хир ю и билггал», — бохуш оила еш, луьллучохь набкхийтира Добрина.

Луьйре шийла елахь а, клиранде хаза хила доллучух тера дара. Чуьра йовхо эша а йина, цуьнгара схьадаьхначу корийн бляьргашна тлехь хьесачех тардеш дато бустамаш а дехкина, блов бохуш лаьн шело мел юькьа елахь а, кавказски малх тле кхохабелча хьастаелла, качьелла, лелина длайобдура.

Юьхь-куьг а дилина, хлумаюуш шавьшшиь деш, шен хаттарна жоп луш, дадас тхо нохчий дуйла хайитичи, Добрис элира:

— «Граждански тлеман хенахь суна хезна нохчий буйцу. Сийсара кхара сан чувалаварой, аша кху чохь лерина лелаварой сан дагахь ма дарра карла дехин, шун кхузахь Советски ледал хлоточу шерашкахь нохчийн юьртахь хиллачу цхьана оьрсичо Баку-галахь суна дийцинарг. «Нохчий — тамашена дика къам ду, — элира цо. — Воккхачул глаьхий бен оха ца хуучу жимачо къеначун ись-м муххале а ца хадабо, тлех волучу цуьнан сийнна деги писдеш ира хлутту иза. Шайначул мерза даош, цленачу вижош лелийна ца деш, цуьнан хьашт-глуллакх дла а дерзийна хьаша новкъаваккхар церан члогла сийлахь ду. Ца вевза хьаша вевзачул а хьоме лелаво цара», — бохуш, шун оьзда гиллакхаш дагардина а ца волуш, хестийра цо шу. Суна-м дерриге а дага ца доглу уьш. Баттахь сов церан полк оцу юьртахь лаьтташ нохчаша шайн лерина Галашдаррий, шун комаьршаллий хестийна а ца волура и оьрсийн салтий. Бакъ луьйш хиллера и, дан а ду шу оьзда адамаш. Со велла длаваллалц дии ца деш, баркаллийца хама беш, хьехор ду ас аша

сайна дина хIара хьошалла. Гергара хир ду вай. Шайн фамили а, адрес а яздохъа суна. Цкъеллига цкъа йиц лур яц суна сийсарлера буьйса»,— аьлла, тIе озийна суна барт а баьккхина, мелчу хнх дуьзинчу шен блаьргех йовлакх хьаькхира Добрис.

Хьаша, тхан цIентIехь ирс, беркат шорта лаьттийла шена лаар хоуьйтуш, хIусамнанна баркаллаш баьхна ваьлча, Добрис, асий вовшашца адресаш хийцинчул тIаьхьа, сой, дадий и цуьнан кIант волчу дIаэцна вахара.

— Iуйре дика хуьлда, Александр Добриевич! — аьлла, дада хьалха а волуш, чуваьлла тхо кхоь, Сашас гIеххьа Iуйре дика а йина, охьаханйра. Ткъа Добрин нус-м башха екхаелла а яцара. Могаш-доьналла хаьттина девллачул тIаьхьа, гIар-тата дайна Iийра тхо дехха, дена тIе блаьрг ца хIуттуш, Iадийча санна, воьхна Iечу кIентан къайллах блаьра а хьоьжуш, гIнийла охьатаьIина Iечу Добрис даккхий синош а дохуш.

Саша хьастагIа ша цомгаш хилчхьана дуьйна Iаламат дохковаьлла хиллера дена гIо дечуьра а, цуьнца письмон зIен латточуьра а сецна. Зудчо а, лоьраша а шен Iуналла мел чIогIа динехь а, хIетахь цкъа блаьрг тоха а шен дай, йиший гург хIуьу а лур доллуш, цу шинге сатесна хиллера цо, амма зудчан дагара ца хууш, и хьаха ца деш Iийнера. Ткъа сийсара ков тIе а тоьхна шен чу яр зудчо дийчичи, и шен да хилла хила там бара, аьлла, чIогIа шекваьлла Саша тIечовхичи, цу шиннен доьдаьлла хиллера: «Ахь вицвина хьан да суна муха вевзар вара»,— аьлла, зудчо, майрчуниа тIех а тухуш.— «Миλλα хилчи а вало везара цу арахь ца вуьтуш чу»,— Сашас аьлчи,— «Ахь валийнехь, со чу еача, ара а ваьлла, хьо-х боьрша ву» — аьлла нус-м башха бехке а ца хиллера Добри Сашина сов валарна.

юьхьах иле летара, сийсара ца вовзарна чу ца вуьтуш ша
длавахийтинчу воккхачу-стагана ша дагайогийла хууш.

Сой, дадий мара а воьллина, дийцира Добрис кIанте,
оха шена динна хьошалла.

— Хьаша-м беркат дай!

— Декъала хуьлда догдикачу адамийн вежараллин
мерза доттагIалла! — элира оха массара а.

БАБИИНА ДАЙНАРШ

Дукха хан йоцуш Глойтиа хьошалгта вахана-
нера со. Сарахьуо еана цхьа йоккха зуда
а кхечира цига. Сов безамехь баба яра нза, дустуш даьк-
кхича санна, куц долуш. Маьркклажехь радиохула дийца
долийра, Ленина мискачу ламацхошна орцахваьк-
кхинчу Кирови, Орджоникидзеи куьйгаллийца, Соьлж-
галин пролетариатан глоьнца нохч-гIалгIайн кьехоша
шайн махкахь гуттаренна а Советан Iедал муха хIот-
тийра.

«...Оьрсийн революционерашца уьйр-безам болчу шен
тешамечу векалшкахула девзаш, нохч-гIалгIайн халкъа-
на дезаделира, Россерчу буту буху кьаьмнийн мехкашка
пуьцкъала хутол хьоцуш, чIагIлуш догIу Советан
Iедал.

Цуьнца халкъ гамда гIертарех гIуллакх ца хиларо
хьерваьккхинчу Деникинан эскарша ярташ ягош, адам
дакъаза доккхуш, зударш, бераш хьийзош, дойуш —
Iаьржа кьемат хIоттийнера нохч-гIалгIайчохь...» — дуй-
цура радиос.

— Iай-йи, ма нрча, кьаьхьа дара-кх хIетахь, — дай-
нарш дагадаьхкира йоккхачу стагана. — Адамийн хIума-
наш идош, ярташ кегош, сера дайна котам санна хьийза-
ра кIайнаш; лата ницкъ IаIош вовшахбетгалучу вайнаха

кѣлонашкара етташ нилхабохура уьш; шаьш кхаьчна-
чохь цара адам кѣзиг лелийтора.

Мискачийн хьацарх хьал деббарш гѣдбаханера пач-
чахьан инарла Ирасха нохчийн паччахь хѣовттина ваьл-
ла моьтташ.

ДагадогӀу суна, тхайн юккьера Майма кѣгар а тоьх-
на, цуьнан етт бадийна вьодуш, дуьхьалоца а буьйнахь
вьожна кѣйи эпсар, тоьпан татанах кьаьхкинчу атто те-
кхавар. Лийхира цара цунна тоьхнарг, кара-м ца вира,
жолам аьлла. Вайн веччанна ма гойла и инзарен зама-
наш. Ас цхьа хѣума дуьйцур ду шуна царех лаьцна, —
аьлла, шен ѡайла таеш, хьала хилира йоккха стаг маьнги
тӀе. — Гитлера болинчу тӀамехь, цаӀ бен воцу кѣант вий-
ра, вархӀ бераца йисина ѡечу сан... — долиьра хьешо.

Ялх йоӀ, цхьа кѣант — вархӀ бераца йисина ѡеш хилле-
ра и жеро, шеца ѡотта-баккхам боцчу Советски Союзца
гитлеровски Германис тӀом болош. Дуьненна бале яьл-
лачу фашизмо ерриг Европа дошан дарцаца кховсуш
эккхийтинчу оцу тӀаме гѣвттинчу Кавказан кьовнгешца
ненан ѡаднка еш малхбузехьа вахара жерочун кѣант а.

Декъийн дера дудуш, чож даьттӀа экха санна, цӀийн
лар тосуш, Советски Эскарх еддачу фашизмо кьурт олуш
чекхбаьллачу тӀамо социализман дагах — Москвах
дѣавшен мӀарш кьийзоцохь майра леташ кхелхинера,
шу марша, ялх йишийн и ваша.

Кьоман паргӀато уьнан шарахь дуйна а леташ ларь-
ян ѡеминчу нохчийн ѡедалехь ма хиллара, вархӀ зудчо
цӀечу байрахьца баьццара хѣоллам боьгӀнера турпалал-
лин ѡожалло докъаза вайтинчу шайн воӀ-вешина.

Кешнаш гена ца хиларна, цкьацкьа кѣирнах шозза
а нислуш, хѣор пѣраскан дийнахь, фашизмана, мелчу
маьхьарца кьаьхьа кьа доьхуш, кѣел чарх йоцчу хѣол-

ламана коше буйлуш хиллера и зударий, куыпана коур-
тах а бевлла.

— Цхъана пѣраскан дийнахъ кѣнтаи хѣлламе бѣаьрг
а бетташ, сайн ялх йѣлаца эвлан йнстехъ тийжаш лара со...
Новкъа йоглу цхъа зуда тхуна улло охъа лахъелира. Цуь-
нан йнст ца хуьлуш, лаьттан бѣаьра йоглаяларехъ
хабарна тѣра йоццух тера яра иза.— «Деллаша зударий,
ма лерина тийжа, хѣун хилла техъа шуна цу беса?» —
аьлла, Ийина схъахъаьжинчу цуьнан корга лам тѣе тес-
начу лайл кѣайн бара. Ас, тхаьш лелорнг далхийра. —
«Дера шуьга вон ма деана. Ца! бен воцчу кѣнтаи меха
хѣун ду. Бакъ ду оцу вонан сий халкъо цкъа а дойур
дац. Мохк ларбеш доьзалхо валар дуьненан тѣахъало ю.
Оцу веза хила волчу дала хъан а, цхъана а ненан а
бѣаьрга ма гойтийла кхарна дайнарг», — аьлла, пѣлгаш
хъажийра оцу зудчо, цхъа инзаре лаламат ца ган лечкъи-
ча санна, кѣоргехъ баллахъ а, юьхкана даьлла маргѣал
санна сирлачу шен шина бѣаьрга тѣе. Цуьнга хъавьссин-
чохъ дисина тхо догѣмашка зуз деана дегаделира. Бух
дуьйлу бѣаьргаш лекъира.— «Хѣаъа, и ма догѣийла
цхъана а нене...» — аьлла, мохк бегош башлам санна
техкира кѣайн нана.

— «Къоман бакъо лаха гѣевттинчу мехкан къона-
хошца сан майра цѣра ваьлла доьалгѣа де дара. Дени-
кина похчашна салт тоьхна хан ю иза,— хъежош дийца
долийра тѣеанчо.— Пхийттара йѣлуш йѣллий, цергаш
хаьрцина кѣанттий вара сан хѣетахъ. Денна юрт къежъен
кѣайнаш меттахъхъале аьлла, кѣантаца лакхъхъа яхана,
мамагѣар буйьса муха яьккхина хъаьжина йоглура со.
Тхан вашас шед, цѣен даьндарг еллера кѣантана. Нена-
вешен оцу совгѣлатах воккхавеш — цуьнга хъѣьжуш,
даьндарг хъовзо гѣерташ соьцуш воргѣучу цо «Мама, суна

лемана, хъажалахъ», — аьлла, даьндарг хъовзийра ша суна гIаьхъа кхиъча. Беран самукъадаьлла гIадъяханчу суна а там хиллера цу даьндаргах.

Новкъа охъа хъаьжинчу суна лаьхъа байча санна хийтира, тхаьшшинна гIекхачча воллуш вогу Деникнан ши салтий вайча. КIелдIахула бен адаман бIаьра ца хъовсара уьш.

Даьндарго «бIов» мел элин шед етташ и мIаьк йохура Вахас. (Божабер ца дуьсуш тиллинера цунна дас и цIе). Иза дукха хаза «моттлоьцуш» хиййзарна саьхъарваханчу кIанта гIоддаха шед тоьхча кхоссаелла дIаяхана даьндарг, уллохула тIехволуш воллучу шинна салтийчух цхьаннан хьорканах кхийтира. И шена кхиэтташихъ «гIарчI-гIирчI», аьлла, топ а юлуш, схъавирзинчу салтичун ши бIаьрг кед-кедал, цо гажийна цергаш маьрс-маьрсал хийтира супа. Шена тIеерзийнчу тоьпан Iаьржачу бIаьргах кхеравелла Ваха сан кучан юхах хъаьрчира. Салти раз таьIира. «Тоха воллу-кх иза!..» — тохаделира сан дог. Вахин ши бIаьрг къаьрзира. Ас дуьхъал тесинчу куьйган шинна пIелган юкъ а морцуш, топ слира. Цу тоьпо цхъа цатерринг динна хиларна кхоьруш, лерга пот а хIоьттина лаьттинчу ас меллаша сайн кучан юх схъаозийра, Ваха цунах тасавелла вуйла хаа дагахъ. Ши салтий кIажвахана велавелира. Кучан юх мела яра.

Кийра цIе леташ, меллаша юхахъаьжира со. О, вайн веччанна ма гойла и... лерга юххе цIийн тIеда а хIоьттина, аркъал ваьржинна Iуьллур сан жима Ваха. ДIа тIе кхийтира со... ДIадаьллера... Са эццера Iаьржачу бIаьрго... ТIулгал башха меттах ца хъайра сан Ваха. Веллера. Ира хIоьттира. ДIа-схъа хъаьжира со. Дуьне тохарлеринг дацара, басадаьллера. ОьгIазалло можа бIагор хиййзочу сан дегIехъ ций кхийсалора. «ХIунда туйхи

ахь цу маликана?» — аьлла, цергаш хьакхнийча, суо сев-саш йоккха хуьлуш, сайна хьалха лаьтта ши салтий хе-баш жимлуш хетара. «ХIара дийна дIавахийта ца веза!» Те йолаелира со цуьна. Вуха а хуьлуш, салтичо сайна тIелаьцна топ чIижаргIел башха ца хеташ, дог чIагIдел-лера сан. Цхьанахьа-м «тIох-тIох», аьлла цхьабосса ши топ елира. Суна хьалхара ши салтий, мангало цестича санна, вуьйжира. «Яда чехка цIехьа!» — мохь туьйхи-ра соьга цхьаммо-м. Шийла Ваха а эцна, цIехьа йолае-лира со.

Айса цIахь йитинчу ПихIана чIогIа сагатлуш хьаьдда йовдучу сан настарш лехнера. Ваха Iаламат дукха веза-ра ПихIана. МостагIчо вийначу вешин дакъа гича йишин дог эккхарна кхераеллачу ас, Ваха, тIамах бевдда ба-ханчу тхешан лулахойн чувиллира.

Лулахойн кех со арайоллушехь, тхан ков делладелли-ра. Этка юьйхина ког цунах аракхевдича: «берийн да цIаеана-кх» — аьлла, мелла а сапаргIатделира сан. Леррина дIахьаьжира со. ХIан-хIа, бакь ца хиллера су-на тарделларг. И ког, ургIал санна лекхачу, мостагIчун хиллера. Цхьа куьг ирах дахана дара цуьнан. Малхехь дитт а лепаш, цо буйнахь ловзочу туьраца хьала хьаь-дира сан ши бIаьрг. Корта... Сан ПихIан хаза корта бол-лура оцу эпсаран туьра буьххехь», — зудчо оллушехь сан ялхи а йовIан, лерган нIаьна батIо санна, маьхьарий девлира. — «ХIинца а, сайна гуш хета суна», — элира Ийина, бIаьштика тIера куьг дIадоккхуш, дуьне мел ду дIахьаьжинчу оцу зудчо. — «Мелчу мохо хьаьстиина сан ПихIан бора кIажарш кIинтIера ца йовла, къа доьхуш, бекхаме кхойкхуш, хьаьрчира эпсаран коьрта. Хьаьжи-ра, хьаьжира со сайн йовIан корта баьккхинчу эпсаре. Шек а вацара иза. Со яра шек! КIентан дакъа охьа а

диллина йоглчу сан йовлан корта бара мостагчо туьра
буьххьехь хьуриг. Горинчу кийрахь цабезамо кѐж туьй-
сура. Чуиккхина схьээчна, куча чухула шаьлта а лаьчна,
эпсарна тлаьхьа йоглаелира...

Тлаьхьа кхира со, маларо развохуш, глѐм-гѐм дѐш
воьдучу эпсарна. Ког байбира ас.

Мисаран болатах Жуглуртахь йина шаьлта метга
нисьеш тѐхьашха тоьхна ас, эпсаран горга корта новкѐа
карчийтира», — зудчо аьлча, — «жолѐм я! Хѐаха ца хил-
ла нана осала», — элира оха. — «Тлаккха цѐа еана, гов-
рана нуьйр а тиллина, майрачунна тлаьхьа тѐме яхара
со», — аьлла, дийцина яьллачу зудчан юьхь оцу вонаша
аьхна елахь а, хьуьнарх йоьттина яра. — «Халкѐан дуь-
хѐа леташ веллачу цунна сийсаш лѐчул вешин чѐир а ло-
хуш, махкана орѐах довла. Бекхамой бен бѐаьрг ца ба-
кѐабо. Эхь ца хѐта шуна?!» — аьлла, гѐсттина цѐхѐа
йирѐпра и тхуна тѐеана зуда, хьешо аьлча: — «Цо дий-
цинарѐ бакѐ ду. И гиххо суна юьйцу хѐзна», — чѐагѐди-
ра, цу заманашиха гѐхѐхѐа хѐлуманаш дайначу тхан хѐу-
самдас.

— Шолгѐлачу дийнахь, сан жимачул йоккках йолу йол
заявлени а делла тѐме яхара, оха кхин хѐолламаѐа
чѐикѐ а ца баьккхира, — буьрсачу заманѐх шѐна дагадо-
глурш дийцина яьллачу йоккхачу стага, — вай дезачунна
тѐе ма хѐуьттийла тѐеѐан заманаѐх кхин! — аьлла, тѐе-
туьйхира.

— Уьш кхин ца яхка мега, Баба.

Адамо машар боьху. Тѐом нажжаз бо. Цунах бекха-
чарна сардамаш доьху! — радио-приѐмник чѐогѐа а ла-
кхайолуьйтуш, тхуна хѐалха шаршо яржийра мекхана
кѐайн бос тѐсначу хѐусамдас.

— Мотт социйла тѐом мел безачун!

— Хинна ладогалаш «Зазадаккха, сан республи-
ка, зазадаккха», концерте,— элира диктора.

Оха члогла самукъа долуш ладийгира машар кхай-
кхочу, къинхьегам хесточу, безам балхочу эшарский,
иллешкий

«...ДИКАЛЛА — ВАЛЛАЛЦ!»

Иочанаша дестийначу хнх машин дехъа ер
яц, Iуыйранна вахана vorlуш со сехъа а ха-
ла ваьлла, бохуш, хамталлаш ечу шофери районе ца ван
бехказло хыйзайо моттара суна. Кхо де-буьйса лаьцна де-
анчу догIано даьттахъа беш качдинчу, лаьттара июньски
малхехъ гIуьттучу Iаьнаро тов хыйзадора делкъал тIаь-
хъа. Суна ца хаара, дерриге а ала мегар доллуш лаьмнаш-
кара охъа дуьйлуш долу, Нохч-ГIалгIайчуьра кнш сов-
сар йочана тийна жимма хан яьлчий бен лахенашкахъ бил-
гал долуш ца хилар.

Амма диспетчера, «ма ваххалу дIа а вахана, машина
кхидIа ца гIонийолчуьра вуха верзарх цхъани а дегIан
хьобга ала хIума дац», элира шофере. ТIаккха догмола
юьхьира берзийра шофери Курчалойн-эвла боьду некъ.

Схъахетарехъ, шен ма хуьллу, хи дистина далалс
цунах дехъавала кхна дагахъ шофери лаьллина чкъург
ма керчча хъаьдда йоьдучу машено дукха вон лийсарна.
оцул хазачу аренс бIаьрг тоха ца кхналора тхо.

Мелчу мохо техкош, дашо тулгIе етташ бIаьрг буьз-
зина лаьттаху, кIенан хIордо тоьшалла дора колхозни-
каша кху шара къахъега мало йина ца хиларна.

Тхо схъалелххалс, «тIай доцуш хуьлу автобус лелачу
новкъара хи?»—аьлла, аса йинчу Iоттарна жоп луш, сана.

гЮ хъаьккхина машина, тапъ аьлла сецинчул гIаьхъа шофера:

— Хинца гур ду-кх хъуна, накъост пассажир, хъовзийна саьнгар чу а дерзийна, шена гIай тилла да воцуш аре мел ю сетташ лела хи,— аьлчи, сан ши блаьрг хъеIе баллаза бисира. Хила а хиллера хIор денна кху-кхуза шина районера бахархой биллина дIа-схъа кхуьйлу, нека ца хуу машин райнекъан отделе гIай ца тиллалучу Хулхулу «хIорда» чухула а юьйлуш, лела дезаш. Гечой, гомхей ца къастаяллал дистина, даьржина, юм эцна до-гIура ламанан къена Хулхулу.

Тхо, пассажираш, машина кхидIа гIур яц, охъадисса тхаьшка аларна кхоьруш, хи чу гIаж тоьхча пхьидаш санна, гIартата яйна Iара. Шофер вахана, ца карийнчу дехъа волийле блаьрг биттина, схъавеара. «Автобус кхидIа гIур яц», ша ма эллинехъ даьндолчу девина йиш йоьхна, мерах шок а етташ, даьндарг санна, машинна гонах хьийзара иза. Тхо гIайгIа йоцуш цу тIехъ хевшина Iаро кхин а догдатIийначу цо, тхо уггара кхоьрург схъакхайкхийра. ТIаккха охъалилхина, хица хъала-охъа хъаьдхира тхо, гечо лаха хъовха Хулхулуна вал бан а кийча дуй техъа аьлла, догах. Машина дехъа ца ялаелча шена хазахета моьттуш тхо Iарна дегабаам бина, вуса а велла хилла шофер хинца векхавелира. Цунна там бинера рейс зил-коьрте кхачо шена лаарехъ оха чояьгга дакъалацаро.

Луйьчущ дохкучуьра девдда тIе даьхкинчу берех сийна блаьргаш болчу, хъаьрсачу кIанта хаьттира:

— Шуна хIуи хилла?

— Машин дехъа мичхъахула ер ю ца хууш йиш йоьхна лела-кх тхо, жима къоьнаха, гIо дехъа тхуна!

— Ой, хъакамашна гарна-х ца кхоьрий шу? Шена

эхъ хетачо лерга пѣлгаш духкур, хечеш дѣа а яхий, чу-хула довла, хѣара-м ца догѣу мел кѣоргачохъ а гѣодюк-къец бен, хино дѣавадийнарг оха схѣавоккхур ву шух

— Ой, валлал-ѣзмор кѣант, хъо тхо сехъахъ дѣта-м ца воллу. Хъенан ву хъо, ван?

— Кхуьнан да-м мацах дуьйна кхуза тѣай тиллѣйта а гѣрташ, сельсоветехъ гѣуллакхехъ ву,— аьлла, сѣйна бѣаьргаш болчун бѣаьра а хъаьжна,— нека ца хуучуьнга аса туьта а лур ю,— тѣетуьйхира шѣга гѣоьртташ йоккха туьта а йнхкина лѣьттаху, мера буьххьехъ минга долчу кѣанта.

Тхо дѣйладелча, «хѣун боху нара?» — аьлла, хѣьттира шофера.

— Дѣра, Николай, гѣчо ма ца дуьйцу кху морякаша-м!

— Машинаш дѣхъа-м хуьллахула юьйлу,— пѣлг хъажийра, дас кхуза тѣай ца тилларна мелла а эхъ доьссинчу хъаьрсачу кѣанта.— Хѣинцца тхан совхозѣра машин а яха цѣгахула дѣхъа а иккхина.

— Ванах, гѣалитѣа охъа а, колхозашка дѣа-схъа а хъаькамаш муха лѣла техъа кхузахула?

— Хѣокху сурттѣай тѣехула лѣла-кх,— аьлла телефонни сѣрашна тѣе пѣлг хъажийра цхъана пассажира.— Шѣьш ѣаьччохъ «Алло!» а бохуш, хъаха лѣлха цхъаболу хъаькамаш-м Хулхулуна тѣехула.

— Чохъ ца юьсуш дѣаяхариь машин, алий, хаттахъа цаьрга,— элира шофера соьга, бѣрашна тѣе корта а тосуш.

— Ура аттала чу-кѣело а ца яшош, бад санна дѣхъа иккхира н-м,— аса талмажалла дарѣ ца хъоьжуш, жог делира туьта йнхкинчу кѣанта.

— И мотт-гѣайбий минчехъ ѣемина хъуна, ва букъарш?

— Суна-м казахийн мотт а хъаь: Кхайда барас?

— Со-м Цюнтара хьаха водара, длаккхьачча вала-хьара. Вуьшта хьо дика кIант ву-кх. Ас сом лур ду хьуна, хьайи цIе хIун ю дийцал.

— Суна, мамас, еттар ю аьлла, нахе ахча дехахь. Со — Хьасан ву. Хьайи лаахь цизаьрка ло ахьа суна.

— Э, дIаваьллахь, Хьасан, цигаьрка мегар яц. Цо пехар а волавой, кеназа вое.

— Хьо а ца воей цо?

— Вийна йоллуш-м йоллу. Гой хьуна, са лаьцча сан-на, аса ден хьаз-хьиз.

— Цундела берашна туьканалхь йохка а ца юхку ци-заьркаш. Хьастаха хьешо сайна ахча делча, со ваханера эца,— элира Хьасана.— кхи-м гIур вац.— аьлла, эхь хетта охьа а таьлаш.

Хьаьрсачу кIантаца вахана, гечо теллина схьа а веа-на, шофера машина лата а йина, тхоегга тIеховша элира:

— Дехьа довлахь дIагIор, чохь дисахь цхьани дохкур вай. Ша хирг хир ду! — Николайс цIеххьана «tIyutI» алий-тича дIакхоссавелла, сом буйнара куьг, цхьа ког ирах а доьдуш, шен меллаша дIа харцарх тхо гIаддахана дий-ладелча хьала а иккхина, берзанчу букъал лахахь йок-кха туьта а ловзаш, гечо долчхьа дIахьаьдира Хьасан.

Хинан юкбал тIех йоллушехь, цхьана метте тIаьхьа-ра чкъургаш а керчаш, сецира автобус.

— ДIаэца шайна. ХIета ма диси вай чохь, аша-м ма бахара... БугIанийи варда санна туьттур ю-кх вай хIара хIинца Iаббалц,— вела а велла вуха хьаьжира шофер, цхьаммо юьхь йолаяре хьоежущ санна, меттах а ца хьовш Iаьчу тхоегга.

— Хехка лаахь, тетта а лаа деза салаз, бохучу оьр-сийи кицанийи дайна, шек дIа ма ваьллахь, Николай, вай теттина, такхийна, озийна хьалайоккхур ю хьуна

хIара-м. Же, кIентий, тоха лолаш! Зударий, аша бIаьргаш хьаббелаш,— аьлла охьавовьссинчу, суна тIаьххье важа божарий а хи чу а лилхина, оха тIаьхьара туьттуш, шофери газ тIе телаш, хIач эккхийтнера машино хI чохь.

Кегийра жагIий, гIуммий йолчу нисъелла хилла автобус, лийча даьхкинчу бераша а тIехь туьттуш, нуьцкьаш дехьа а яьлла, хьаьккина дахана Курчалойн-эвла дIакхоччушехь, совхозан грузовик а нисъелла, вахана, малх чубуззуш ЦIонтара кхечира со.

Суьйре буьйсано юргIа даркдадале массаьрга а шеншен метта кхойкхуш, юрт дIахьарчош яра. ХIусамнанас чуханан юьхьнг дIаозаяле сикъелла муьргьеттачу кIорнина шура йоссаш, пох дохучу гомашах акъ-даьлла Iара кьорза кIеза. ГIадьяхана Iаьхинчу гомашах кьаьхкина тум санна керчира жима жIаьла; москалш, котамаш тIехь дIахуьйшу доккху бIар сийсадора и доьттина цу тIехь Iечу олхазарийн эшарша: дуьненан Iолика еш релIа тIе кхохкабеллачу, малхан зIаьнаро артизианки йистехь кIанта шегачу кьамелана реза хилла елаеллачу йобIан лергарчу хьалкхи чохь бухь буьйгIира. Мелачу мохо техкочу диттийн глаш хIаваэхь луьйчуш, ловзура.

— Ассолом-Iаликум! Хьаша оьций? — элира аса, цициган кIорни а ловзош, кетIахь Iаьчу кьонахчуьнга.

— Ва Iаликум-Солом! Марша, могаш хила хьо делал! — аьлла хьала гIаьттина, сан куьга а лаьцна.— Иштнехьа ца вагIахь мах белла а-м оьцу, хьаша ца леста-чу керта беркат а ца хьаьвза, — бохуш, чохьха волавлелIра товш лекхачу дегIахь, шуьйра белш, суртал хаза битамаш болу, гIеметта хIоьттина хIусамда. «Хезий хьуна!» — цо аларна уча яьллачу зудчан хьажа юккье хIоьттина белхий, цIагарчу Барзин чукхийсалаш летарал

буърса хетта, блокѣажийра аса. Суна и даздалар тоса делла, хусамненан хѣшаца полу тле-кере марзѣя май-рачун глертарш зудчан хамталлаша кегдора, чехкачу хино хѣран бера саниа.

Тхан дас мацах нене ялхийна, хѣаша ца ловш дархажѣллачу зудчан кеп длахювтинера: ча саниа дарѣселлачу цо куыг мел туху хлума къап-къарс деш декара, шайб-шайна маѣ-маѣнехѣ бераш цийзара.

Хювтиничу хѣрахъчул ирча хилла ца лаш, шарал яхлой хѣахѣ хѣшах ца хювгучу хлусамехѣ йоккху буйса.

— Оцу мозаша кхин цхѣажимма и лампин шиша хыйнехѣ кху пенашна тлерчу глундалганийн кешнаша мацалла мустделла дегнаш а ца керчош тендолчу вайн, бал эглийна хлокху сан йншин доггах богучу стогарс, — аѣлла, и хѣала хювзийра, ценош деш невцана гло дан еана йолчу, стунйишас.

Деттина довха бепиг дахѣаш чуйоглун хлусамнана нелсарлех ког а тасабелла, «яаллах!» — олуш гораяхча, «варлахѣ зуда, аѣхѣа глор хѣ!» — невцо аѣлча, клаж яхана ела а елла, забаршка елира стунйиша:

— Далла бу-кх хастам, Кѣаша, хѣо сан зуда йоцчуьра, — тхюга дегабам ца байта, шен йншина тлера дла-долийра цо. — Хлара захало духа дийца дезча, ма хала дара, лусам, оха тедиллина Кѣаша хѣайна елчи а, хѣо тхан нуи хила. Амма хѣаша, ахѣа сатохалахѣ, глаз тлаб-хѣа хѣадча Бекхѣа а ца воьхна. Нагахѣ цхѣа кѣнхетам хилла, йнша вуьжийла хѣан хилахѣ, дала хѣан цу тлехѣ аѣтто бойла, луйкѣхѣ, глнтта ца дезаш мажарволламц луьллур ву хѣо. Со кѣнйзоргашна хѣ хлуттур ю, хѣо цаьрга ца вайита. лусман, хлун ю вайи хѣешан цле?.. — Сох-м ахѣа Бекхѣа вира, хѣо мила ю техѣа, — аса аѣлча, — со дора

ю,— йолаелира иза,— мегаерг ца юьту бохучар ца юьгуш, дуьххъара яханчо массо а майра цаI тарвина, ву-кхаьрга яха ца хIуттуш дукха эсала а, башха челах а воцу майра лаха араяьлла жеро.

— Деллахъа ма дика ду-кх вайша вовшахкхетта хIай, да-м,— элира аса.— Ладаро санна межарг хъакхо а, сугIо санна йоьхнарг лато а хъуьнарен зуда ца карош ши ког баош аса йорт етта хIун хан ю! Со ву-кх хъуна, нийсаройн хIуьттарешна, ахъа ма лобхху, да-нана хъов-ха шича-мохчалахъ а хIуй-жуй доцуш, цIулла сара сан-на, хъайна ма луьу сетто. Амма цхъа дехар ду сан хъоьга, дийцахъа хъо йитаран бахъана,— жIанк санна, жеро-чунна дуьхъал воглавелира со.

БIаьрга яттIол хаза яра жеро: шалха а ихина лавтта бамба санна кIайн лаг; жимачу бетехула схъакъеда шагтIулгех тера цергаш; ела мосуз къежин тIехъ кIаьг-наш хIуьтту бослепа беснеш; Iаьрбийн йозанах терачу цкъоцкъамашна кIелахъ боьлу стигалан басахъ ши бIаьрг; букъа тIехъ داشоха ловзу месийн ши кочара; чардакх санна, товш лекха, коч-хъанал дегI. Оццул та-мехъ зуда йитаран бахъана онда хила деза, бахара сан даго. Цуьнга баханчу безамо сан мацвалар а дайъира. Сайн зуда дIаяхар дийца аларна кхеравелла, и жеро хIунда хилла айса хьяттина а дохко ваьллера со.

Харц дерг ца ала ас тIелаьцначул тIаьхъа дийца до-лийра цо:

— Сайн жималлига хъаьжжина, хазаллех Iехаяли кичча яра со. Бакъдерг ала деза, суртал хаза вара и на-нин поькка. Тхуна лула хъошалгIа веана волу иза, тIе-мах белла а цуьнга яххал, цIеххъана дага вуьйхин суна, и ца гуш сарралц тоха са доцуш. Дукха сайна и марзва-ларна, айса сайх тамаша бина ца йолура го TIаккха, ха-

барна тлерий, шерий Падам захалонан маша буца йола-
елин: делккъалц суна и хестош, делкълал тлаъхъа цунна
со хестош. Цуьнан хъл-бахам Падама багарбича гуттар
ши блърг хьетле баъллачу мамина, со ца йодахъ, цуьнга
шъ яххал марзвелтера и. «Йол, ша юьгучу хенахъ хержа
яълларг тле кхуьучар тлехъа а тотий, почем а ца олуш ле-
ла. Варий, и Падама хъехо захало карара ма далията-
лахъ. Со реза ю цунна. Цкъа делахъ, дикачу ден ву и,
шолгла делахъ, лам лаьттинчохъ уьшал ца эшна баьхна-
чунний дайна, имний-беркаттий шорта лаьтташ ца ду
иза. Хъан дена бевза цуьнан дай. Хъайн ирс ду хъан цига
нислахъ», — бохуш, чуьраяьллачу мамас кхин а марзвин-
чу цу хъеше, дла чу кхетта, марний яхара со.

Ша шена тоьхна веллачу тездетал башха глар-глоьгла
йоцуш длабирзира нускал далийна бал. Цхъана луьйран-
на дла сама яьллачу суна гурт-гурттехъ татанаш хезира.
И хлун ду хъажа дла араьялла со, ши ког хецца цленъ-
юккъе а хиьна, оти чохъ куьйр лестош лара сан майра.
Тлаккха жимма шек елира со, совлатана еана муьжги
басмийн ши коч тлорказа чу а йиллина, длатовхна догла-
наш цо кисана дахкарах. «Цийнах цлога дечу зудчах ца
веша со» — элира, наштаран кедахъ шар а дахъаш, чу
веанчу мукатас, бехк ма биллалаш, цле яккха йиш ма
яций сан цуьнан «Схъайоьл зуда цкъа сехъа». Дла чу
яхара со. «Хъажалахъ, — волавелира иза, — бога йет-
ташурех хлара луьттар клалт йолу: атто хлара кхаба дий-
нахъ чопа туххий кхузза юза шурех; шурех хлор шовт-
дийнахъ куьйр мосуз ластийн хлара сурийла юззий шар
а, кхо герка сов налха а болу: варийлахъ, налха лалабахъ,
йовкаш дла ма кхийсалахъ, царех бина даьттаха клернахъ
баьзал хир бу вайшинна; хлара чамний хи ма хлутту льа-
кхийнчу ахьарх йинна сискал шиная дийнахъ тоьа; кота-

маша цхъана дийнахъ исс, вукха дийнахъ итт хІоа до — гурахъ даьккхина бероза мэь деддаюкъя бен ца дехка; кІалд, налхий, хІоащ доьккхина ахча кепек нацкъар ца йолуьйтущ, даккхийра дан ма йицлолахъ. Валаволлу со, майрачух лечкьош кховба юьттучу зудчах кховруш, — аьлла, доккха садоккхуш, дІа-схъа а хъаьжна, — хъан на-на а йиьриг хир яц вайна цхъацца йицбар ца луш», — шен къамелан да хІуттуш, мера кІелхъара мекхан кор-сам а хьовзийна, шерала сискал кагъян хиира нанин поькка.

Ойла чІогІа йира аса цу къамелан массо а агІор хьий-зош Сайри чуьрчу сискалгІи тІе цо куьг теладора, бера-малара кІолдан межаргаш ягарйора, тІехъ моданан кховраш кеглахъ а, хІуманаш йиттичи и ца магара, хьекхош зарзъеш, итуца ягош уьш йохайо, бохуш. Цуь-нан хотІана, сибатана эхъ дара сел осала хуьлийла. Юстуш сискал а юуш, цуьнгахъ Іаьчу сайх кхардара со, цуьнан стаг вацарх хьовха. Хала хиллера стеган хьал хаа.

«Къонаха — элира аса цу лерхаге, — хьуна хала а ма хьотийла, хъан Іодика ян йоллу со: дежийла доцчу нисбелла а атто шура эшayahъ со елла; нІаьна ца кхи-елла котам Іахара йисахъ а хьо воьлхур ву; кІолдо луйт-тар ца дузаххьий, тІо шерехъа а баьлла, налха кІезиг балаххьий ахъа со дуйне ийзор ю; ткъа, тилкхазъелла а гала сов кхаьल्लीна меттиг хилахъ, тІерга ирах йохуьйтур ю. И барамаш, бустамаш лело ца Іамийна со, я уьш ле-лочу хьох мискъалла зарратал ешаш а яц. Ма тов ца хилча, ма торру аьлла вайи дайша: хьо кхин лортІе воьлуш ца хилча, сан кхин хьоьца Іан мах ца кхочу. Сайна хьарам веш, везачунна хъанал веш, со мел кхаьччачохъ ма варра вагарван тІелоцуш, вити-кх аса хьо!» — аьлла, ца аьлла хилла жерахъ ю со. Цундела мел хесточуьнга а ца

яха ч'ларго йина аса айса къаж а вина, цуьнан соз х'лун ю сайна хаьалц,— аьлла, юхахилира жеро, суна т'ле ши б'лаьрг а б'оьг'на. Сайн сакхатех, вогу со, меллаша охьатаьтира.

— Къаша, ахьа мел йора долиьчи а, тхо тховса д'ла а дац г'лур, схьалой ялахьа и закуска, хьуо тхан искаьрти-каш якъош яцахь.— Невце б'лаьрг а т'алош,— лусам хьаша хит'ла озиний ахьа?— аьлла, соьга куршка кхов-днийра жерочо.— Аса, баркалла, ца молу, аьлча.— Ирс я!, новкъа всана меца вацахь а, меца варна хьо новкъа вуйла хиъча, ваха меттиг-х яй хьан,— аьлла суна т'ле-хула кховдийна, шен йншина т'лехтуйхира жерочо.

— Зуда, х'инца-м хеназа хедаш а дац, цеггех хиш эха а доладелин,— элира х'лусамдас, ц'иннана т'лаьхьара а тхуна яа х'лума яла шаршо яржо йоласлча.— Валха-м д'ф'качу зудчо вон майра а вийр ву, валлах'инла-замор, кховлиа х'лусамнана хесто дог-м хьеша а дог'лур дац. Зуда дукха йохий ма хьовзахьа, х'лара хьаша вих-кичи а сахиллалц бен вайгахь инйр вац, я вайга х'лума деха а ца всана, дуьнен т'ле валарх дохко воккхуш, юьхьаьржа х'лоттий-кх ахьа со тховса!— ц'арула ц'ий а велла, охьатаьтира лусам.

— Х'лета, ахьа хенахь мари ца й'оьдуш, бехха жерочун т'лам хьийзорг хир бу,— аса аьлча:

— Хенахь г'лур ю. Амма дуьхьара санна, атта г'лур яц. Ялахь Хьата а, ца ялахь Минга а велла, аьлла, дечу марех байттамал хуьлу. Эрна ца аьлла: хазалла сарралц, дикалла валлалц! Лад'оьг'на х'лума дан деза!— овкъар-ша юьзинчу баьпкап юьхке хьаьжира жеро д'ерпина.

ЦИЕН МАЪХЬСИ

Бераш, шуна ма-хаъара, мацах, лаьтта охъа кхачале туьй глорочу тай, цхьогало техийна, члешашна доьгначохь южачу берзан цлога даьккхнна.

Буйннал бен доцчу цу цастаре леляитар кхечу акхорша шена тлехтохарна кхоьруш садала доллур цу сонтачу тлохъазин.

Шен глоггала бен доцчу цхьогалера кхеташо нэца даго ца юьтуш, хьекъал къовса шен аьрталлех ца хлутуш, борз цхьогалца, дагахь члогла мостаггалла лелаш яра.

Амма ша-шех тоам беш багахь блов бахахь а, майрачу барзо дагахь-м блокъажабора цхьогал-цуьргаца дарехь девие яла. «Мацахлера ла днцда мегар дац. Хлетахь дуьйна дукха хан яьлла. Де дийне мел делин сонтачу суна хъаьжклан буьрттигал ловдалалла тлесттаяларх, декъалчарна берцан буьрттигал хьекъал тлеххета. Хлетахь цлога даьккхннчу цо, хлун хаьа хлннца кхин цхьа доьхнарг дой а!»— аьлла, бларгаш а хъаббинна, ойланашка яхача, барзана буьрса мел долчу лаламатийн бларлаглаш хлуттура. Шен дагара «Хлан-хла, декха деза!», цхьанна а хезин техьа олий, ега а еш, дла-схьа хьожура иза тлаккха.

Хийла хан яра акхаройн месалчу эле мекара цхьогал хлаллакдайтта аьтто барзо лобху.

Цхьана луьйранна, набаро датийна дегI самсадохуш, керчаш луьллур мохха борз. ДIаладобгIначу цунна ломан чIожара схьа, пйзош, ден узарш хезира.

«И узарш хьенан ду? Цомгаш хилла техьа иза?» — кхуо аьлча. — «Лечанна тIаьхьа хьаьддачохь селхана корта бойна вайн дажалан!!! — гIадъяхана елаелира, сеттинчу попана тIехь маьлхан зIаьнаршца юьхь юьлуш Iен боьмаша ча. — Леча тIам тоьхна, стигалан Iаьрчешка-хула дIадахана, ткьа хIара, шен тилла кхес а юсийна, Iункар кхетта!» — узарш хезачухьа муцIар тесира, лобман кхесах хьобгуш цергех хиш обхучу чано.

«Ватталхьан! — бохура барзо дагахь ша-шега. — Даламукъалахь, аса хIинца марох доккхур ду цхьогало сайна мацах диннарг!»

Лаьмнийн Iаннаш, мокхазан бердаш, раьгIнийн даккъаш, шера аренаш, хьаннийн хьехнаш декош, дуьне Iадо санна, цIогIа туьйхира лобмо, массо а акхарошка мохал маса шена тIе кхойкхуш. Хи чу гIаж тоьхча, пхьндаш санна, гIара-тата дайна, шаьш дол-долчохь дIатебира массо а экха. Уьш кхераделлера, диканна ца кхайкхар хьобхура хIораннен даго.

Башломара сай богIуш, регIара лу догIуш, орцара чангIалкх йогIуш — вайн ломаний, регIаний юккъехь мел долчу акхаройн хIор хIун векалш схьататтабелира лом долчу — бела-баьццарчу боьра.

Хьеха чуьра лом арадаларе хьобжуш Iеш дара и жил-Iаламат. Со и цагарх а Iело, хIокху сура юкъахь со пекъар доцнила цунна а дац хуур, аьлла, тебна-текхна дIадахана цхьогал, барзана тергалделлера, цунах цунна гуттар а там хиллера.

Дера дуса а делла, оыҕазе кхохка а диһа, эххар а арататтаделира лом — акхаройн инзаре, месала эла. Кхес ира а югуш, иза дла-схьа хьаьжча, массо а экха «тапар-тип, эсан кит, нлаьнин злок!» — аьлла длатийра.

— Хьастагla попан га а кагделла чукхетчхьана дуйна благор хыйзаш, сиркхо яра суна, ткьа селхана дуйна корта лозуш тентакбаьлла... — ах! деш, бляргаш керчо делира лом, ша пуьчаш буьттий цхьанна а хьий техьа, аьлча санна. Чано барзе блярг талош гича, сай луга хьаьжира, важа акхарой ца кхетара. «Кхес хиларх хлаваэхула ца лелало!» — ала дог хиллера чанан, амма кхоьрура бакьдерг ала.

— Соьга деха ца дийцало. Шена хlara дуьне даа луучо сан коьртана дарба лаха деза, — месала корта а бегош, клегархира акхаройн тхьамда. Цуьнан блярг тle хлоьт-хлоьттина экха гийлла охьатаьlara. Боьрахь тапьяьлла длахлоьттира. Ойла йина, лом дистхилира:

— Варийлаш! Хлокху дуьнен чохь делахь, сарле сан коьртана дарба кхиадойла аша. Ца дахьий!!! тлаккха шайн догlмашка ладогlалаш. Аса ца элира олу даций шун!!! — тlекхохкаделлачу льяман багара суйнаш лелха мотталора.

— Цхьогал ма ца го суна кхузахь. И ма дара дарбанийн корматаллаш йолушший, уьш дика девзашший, — элира, дукха хенахь дуйна лом цхьогалан коча таса бахьана льяхуш, ши блярг хьетla а баьлла лелачу барзо, юккье яьлла дла-схьа а хьожуш.

— Ахьа баккьял бах?! — там хилла, серлавелира месала эла.

— Цо аьлларг днча дарба-м хуьлу, и хилла меттигаш а ю, — уьнан шарахь дуйна ша lелийна питана lет-то йолаелира беркат доцу борз-лежиг.

— Ой, и ду-кх тлаккха, вайна оышург. Же, диканиг, схьакхайкхалахь цу дуьне дааре! — глеххьа кладделира кlorшаме лом.

— Ватталхьан, олуш, шена кхоллуш, хлокху сохьта, тхан доцуш цатерг, хлокху сохьта! — бIаьрга дан цадечу цхьогалах хIинца шен дог Iаба доллу-кх аьлла хета борз, ког лаьттах ца кхеташ дIахьаьдира.

— Ма Iе, дIагIой, шайна ижона амал бе. Варийлаш, нагахь со лахь, ас шайна бинчу цатамашна кьинтIера довдалаш! — шен воллийна моттаргIнен мукьарло динчу цомгашчунна дала маршалла дойла а аьлла, меллаша цIехьа дирзIира, кхоьруш хебна Iаьн акхарой. Лом, цхьогал-миска схьада дезачу некъа тIе а догIаделла Iеш дара.

— О, суна хьаха хаьа дан дезарг! Аса хIуьу дина а, хьаьстина-хьагнийна, льямана дIаьвшен молха лело берта дало деза хIара мекара зуд-цхьогал, и тоьла суна. Тлаккха со хир ву акхаройн эла. Басна а, куьцана а сан хIун оышу льямачул!» — ша-шега бохуш, яхана, месийн меттахь Iуьллу цхьогал долчу дIакхьачна борз:

— Суна кхаь, суна кхаь! — ямарт хьастаелира ша лелориг ца хуучу цхьогална.

— ХIун хилла, хIун хилла?! — хьаттира цакхуьучо.

— ХIинца дика хьовзахь, жолам аьлла, лом боху и кьиза дажал шен кхоьле а доьрзуш, вай маршадовлу сахьат тIехIоьттина-кх!

— Мухий?

— Лом боху и дала дIаьцарг чIогIа корта лозуш цомгаш ду, — долиьра барзо, цхьогална и ца хаьа, шена моьттачуа. — Шен заместитель йолу дела, цу дакъа дестаро, цхьадика, кхайкхиина йигинера со, — дуьйцура барзо кхидIа а. — Вайн ирсаиа, цхьаммо-м хастийнчу

хъан говзаллех чlogla тешна иза, шена дарбанаш лело хьобга кхойкху. Хинна глуллакх хъан карахь ду. Аса бохург динчун ирс абдин-абделац довр дац, — цо олу-чуьнга ладогла сецира борз.

— Тlаккха? — цуьнан дагара хиъча санна, ши лерг ира дуьйгlира цхьогало.

— Айхъа аьллачух теша кичча Iен лом дlавьшен дарба а лелийна дехъ, аса, мацах ахъа даьккхина цloga а дуьтуш, хьох сайн заместитель дийр ду. Ткъа, елла дlа-яллалц заместитель хила аьлла доцу со, лoьман мет-тана вайн паччахь хир ю! Вай хила ца мега хъаькамаш?! Вай «Iун, лoьман когашкара хедийна ду! — мас-малик хилла хьийзачу барзе а хьожуш: «и хъаха ду хьуна цахуь-лу, дала лардойла, вуьшта а цатарлун хьo паччахь хи ларх», — ша-шега дагахь бохуш Iечу цхьогало элира:

— Маццах дахделла и цloga ма дукха дуьйцу-кх ахъа. Хиндацарий... — чIерех ца яла ша хlетахь борз Iе-хаяр хъахадора цхьогало цхьанамIаргона, барзо кхин ца долиьнехь.

— Ца хъсхадo хьуна аса иза хьoьца хъарl-мекха сайн дага тlехъ а йолуш-м. Хъайн сонталла ахъа и дарх, сайна гоьллец бен доцчу хьoьца аса хlун къуьйсур дара. Амма, жимма хьo лохо хиларрий бен, шала дича санна цхьатера вайша Iаламат товш хир ду-кх: со — элий, хьo — заместитель! — Кlажъяхана ела а елла. — Же, хьo гlой, вайн, корта хъаьнна, эла эхарта хъажавай дола, хъайн тешамен паччахь дарже хlотта кечлушшехь! — аьл-ла, курра яьлана а саттош, Iестуьйхира тешам боцчу барзо.

— Делахь, со гlой дола хlета. Ма тов ца хилча, ма торру аьлла-кх! — цхьогал лом долчу даха новкъа де-лира.

— Даламукъалахъ, лъоман коган метта хlутту йолу со, шеца тарах а ца тешаш, сан дикане сатуьйсучу кху ловдало цунна дlовиш даор ду, ткъа кху буртакана кхел аса сайна муьтlахъчу чагlалкхе йойтур ю. Эла вац со!!! — цхьогалан метта дlатаьlира гила-борз.

— Дика догlийла хьобга, ва маршалла хиларг! — лъоман боьра дlакхечира цхьогал.

— Дукха дехийла, марша леларг. Охъалахлохъа. — Ахl-ихl дора могашдоцчо. — Цомгаш ду со — чlогlа корта лозуш, — хедош дувйцура цомгашчо. — Сан лазарна дарба, барзо хьуна дика хуур ду а аьлла, кхайкхийтира аса хьобга, бехк ма биллалахъ, сан дегайовхо.

— Лозучу коьртана берзан настаран тlамарал дарбанен молха кху малх кхетачу дуьненахъ дац, — элира, берзан тешнабехках кхиничу цхьогало, лъоман бlаьрга тlе бlаьрг а боьгlна.

— Ахъ баккъал бах! — гlаддахана цкъа декха а делла, духа кхоьлинчу лъомо: — Байттамал-яl, аса барзе ца аьлла юха йола! — тlетуьйхира, ша доллучохъ айа-луш, дlа-схъа а хьожуш.

— Цунна-м дагахъбаллам ма хилалахъ, и-м аса хlо-кху сохъта схъайоуьйтур ю, ахъа чехка тlекхна боху а аьлла, — дlанэккха кечделира цхьогал.

— Же диканиг, маса лелалахъ, мел бу хьуна, же! Хlара башха бакъахъа дерзадоллу, со то а луш, уста-гlашна мимпес а йолуш! Же дукха дахарг, хъайн ког ма боллу гlолахъ! — реза хилла, качделлера лом.

Деана духакхаьчначу цхьогало, гlенах акхаройн эла а хилла, месийн меттахъ тlе-кlелъьяьлла lуьллучу барзах, муьшка lоьттира:

— Эла, ва эла!

Муцlабоьллачу бlаьргашца кlегархиничу барзо:

— Хіун хилин хъан? — хьаттира сиха.

— Ахъа тле а диллина, аса арадаьккхинчух ца хуьлу глуплакх? Сан цкъа а ца хуьлу хлушт! Со-м хьо яцний, — мостагла шек цаерриг долиьра говзачо. — Хьо тлекхачале дладала а метгаш, сауьйзуш луьллу хьуна и кьиза тлекха. Шен метта юьсучу, хьоьга дан весет ду боху цо. Къийгашка бен бойтучул, хіун хаьа шен коьртара таж хьуна яла и доллний а. Же, ма ле! — барзо кегийна мотт длатоба доладелира цхьогал.

Хъаьдда яхана борз длакхаьчча, лом дан а дара дала-доьжна, сауьйзуш, ах! деш луьллуш.

— Дависа шен, лом жимма а глоти ца хета хьуна? — ца лебачу дагара хьаттира барзо.

— Хіан-хла... хіан-хла. Сан дерг дладаьлла. Вайн тукхманца кледа-мерза хилалахь... со длаиэккххь сан метта хлотто там бу хьо, варийлахь, кура ма яьллахь... — луьйчуьра сецира лом, дагахь йоьлчу берзан блаьра а хьоьжуш.

— Хьуна-м глоти хила там бай, иштта дохий ма хьов-захьа, лом, дагна кледа яй со-м, — ца доглуцу дагца елхаознийра борз.

— Ма елха, цулла а...

— Цхьогал а башха догах хъаьвзинчух тера дац, — лойман дош хадийра барзо. — Вайх ца лебаш дала дол-лучу цуьнан а хіун дог лозу. Хьо соьга хіун ала доллу-ра? — хаттарца охьатаьйра иза.

— Цхьогало-м, баркалла цунна, шен хирг дин. Мотт ца керча... коьрта чохь ов детташ, члогла ца лело со... схьахилал юххе, улло охьахаал суна, аса цхьа хьехар дийр ду хьуна. — Деа дийцинчул тлаьхьа: «Кхечунна кле-даьккхинчу ор чу ша ца ваха амал дац, бохург ду тлаьхь-хьара а хьох глондерг», — аьлла, шен къамел чекх а даьк-

кхина, катохна борз схъалецира, цунах чlogla шекдабл-
лачу лoьмо.

— Хъайн десара, со толда хъан, ма хлогтае со юьхь-
лаържа, ма даккхяхъара ахъа сох цу мекарчун луур,—
яла-ян хъавзира, ша долийнчунна дохкояьлла борз.

Лoьмана хинра, шехахъул хъекъал долчу цхьогалца
борз дагахъ гoма юй а, иза шeга хlаллакдайтa йоллуш
хиллий а. Тlаккха цо, шeна дарбанна, кхин а къиза сат-
тийна йойра берзан тlехъара ност. Цу чуьра тlум а мел-
ла, дlахийцира. Хъера клелхъара яьлча санна, астагl-
лелхаш, едда йoьдучу берзан кагбелла охъакхoзу кoг
мелчу цlийша буьзна бара.

— Хlуьссик, дlанэца, езара хъуна, иштта атта дац
паччахъан таж тилла, — элира берзан догдатlо дуьхъал
деанчу цхьогало. — Ма къерзабелтахъ суна и жухара
бlаьргаш. Аса ма-дарра дийцинехъ-м цо хъох lал-даь-
lахк юьтур яцара. Цуьйц!!! — аьлла, барзана плелг а
лаьцна, цхьогало: — Ца догlург дийцинарг цlен маьхъси
а юхий вoьду! — элира.

ЧУЛАЦАМ

Ирсан орам	3
ДоттагIалла	127
Бабийна дайнарш	138
«...Дикалла — валлалц!» (юмористически дийцар)	145
ЦIен маъхьси (туъйра)	155

Мусаев Магомед

НА РАССВЕТЕ

(на чеченском языке)

Редактор *Гайгултанов У. Э.*

Художественный редактор *Евменова Н. И.*

Технический редактор *Кузьменкова Н. Т.*

Корректор *Дадиев А. Д.*

Сдано в набор 3.XI 1960 г. Подписано к печати 5.I 1961 г.

Формат 70x108_м. Объем 5,1 дтл. п. л. Уч. изд. л. 7,37

Тираж 1500. ЦФ02602

✱

Заказ № 5921

Типография имени 11 августа 1918 года,
Грозный, проспект Революции, 30/3.

Цена 3 р. 20 коп.

С 1.I 1961 г. цена 32 коп.

